

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

**ВИХОВАННЯ ОСНОВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:

*студентка 6 курсу, 632 групи
спеціальності 013 «Початкова освіта»*

Сидоряк Марина Олексіївна

Керівник: доц. Мафтин Л.В.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № ___ від ___ листопада 2023 р.*

Зав. кафедри _____ проф. Романюк С.З.

ЧЕРНІВЦІ – 2023 АНОТАЦІЯ

Сидоряк М. О. Виховання основ громадянської культури учнів молодшого шкільного віку. – Рукопис. Магістерська робота на здобуття освітнього ступеня магістра зі спеціальності 013 Початкова освіта. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2023. – 95 с.

Актуальність дослідження зумовлена демократичними трансформаціями, які відбуваються в нашому суспільстві, викликами воєнного стану, потребою свідомих громадян з активною життєвою позицією, сформованою громадянською культурою, тож виховання основ громадянської культури зростаючої особистості є однією із найбільш важливих соціальних і психолого-педагогічних проблем сучасної України. Мета: обґрунтувати теоретичні засади формування основ громадянської культури учнів молодшого шкільного віку.

Структура роботи: вступ; два розділи з підрозділами та висновками до кожного розділу; загальні висновки; список використаних джерел (115 найменувань), додатки, які мають практичне спрямування.

У кваліфікаційній роботі проаналізувати наукову, навчально-методичну літературу з проблеми дослідження; обґрунтовано зміст ключових понять; розкрито зміст й основні завдання виховання основ громадянської культури молодших школярів; досліджено стан сформованості основ громадянської культури молодших школярів; виокремлено шляхи виховання основ громадянської культури молодших школярів.

Ключові слова: громадянська культура, громадянські цінності, громадянське виховання, громадянська освіта, громадянська позиція, громадянські якості, молодші школярі, освітній процес, урок, позаурочна діяльність.

ABSTRACT

Sydoryak M. O. Education of the basics of civic culture of elementary school students. - Manuscript. Master's thesis for obtaining a master's degree in the specialty 013 Primary education. - Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich. - Chernivtsi, 2023. - 95 p.

The relevance of the research is determined by the democratic transformations that are taking place in our society, the challenges of martial law, the need for conscious citizens with an active life position formed by civic culture, so the education of the basics of civic culture of a growing personality is one of the most important social and psychological and pedagogical problems of modern Ukraine. Purpose: to substantiate the theoretical foundations of the formation of the foundations of civic culture of elementary school students.

In the qualification work, analyze the scientific, educational and methodological literature on the research problem; the content of key concepts is clarified; the content and main tasks of educating the basics of civic culture of younger schoolchildren are disclosed; the state of formation of the foundations of civic culture of younger schoolchildren was investigated; ways of educating the basics of civic culture of younger schoolchildren are singled out.

Key words: civic culture, civic values, civic upbringing, civic education, civic position, civic qualities, younger schoolchildren, educational process, lesson, extracurricular activity.

ЗМІСТ

ВСТУП	5-9
РОЗДІЛ 1. ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	10-40
1.1. Педагогічна думка про виховання громадянської культури дітей та молоді	10-24
1.2. Аналіз дефінітивних понять дослідження.....	24-31
1.3. Зміст та завдання виховання основ громадянської культури учнів молодшого шкільного віку	31-38
Висновки до розділу 1	39-40
РОЗДІЛ 2. ШЛЯХИ ВИХОВАННЯ ОСНОВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	41-65
2.1. Дослідження стану сформованості основ громадянської культури молодших школярів	41-47
2.2. Розвиток основ громадянської культури молодших школярів на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ».....	47-55
2.3. Виховання основ громадянської культури молодших школярів у процесі позаурочної діяльності.....	55-63
Висновки до розділу 2	64-65
ВИСНОВКИ.....	66-68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	69-79
ДОДАТКИ.....	80-95

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах воєнного стану, боротьби за незалежність Української держави, її майбутнє, територіальну цілісність особливої ваги набуває проблема нової стратегії виховання. Ключове положення у її структурі відводиться громадянському вихованню особистості, формуванню її громадянської культури як активного члена суспільства з усвідомленою громадянською позицією, кращими якостями громадянина-патріота.

У низці важливих завдань, які стоять перед сучасною освітою, одне із чільних місць належить забезпеченню громадянського виховання дітей та молоді, їх підготовки до праці на благо України, розвитку здатності бути ефективним учасником новітніх демократичних процесів, розбудови суспільства на засадах гуманізму, свободи, верховенства законів, права й соціальної справедливості захисту своїх прав і свобод.

Концепція Нової української школи (2016), Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016-2020 роки (2016), Закон України «Про освіту» (2017), Концепція розвитку громадянської освіти в Україні (2018), Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України до 2025 року (06.06.2022 № 527) серед пріоритетних напрямків реформування виховної роботи акцентують національно-патріотичне виховання, а його основними складовими в умовах воєнного стану - громадянсько-патріотичне, духовно-моральне, військово - патріотичне та екологічне. Мета національно - патріотичного виховання визначає: «становлення самодостатнього громадянина - патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян

па основі духовно-моральних цінностей Українського народу, національної самобутності» [49]. Як бачимо, в основі громадянського виховання лежать демократичні цінності, саме вони є частиною громадянської культури особистості й визначають її як особливу чесноту. Тому виховання громадянської культури потребує обґрунтування її важливості.

Проблема формування основ громадянської культури учнів молодшого шкільного віку - одна із актуальних педагогічних проблем. Вона розглядається з позиції провідної ідеї - формування громадянського суспільства, що передбачає відкритість, демократичність, відповідальність громадян, свободу вибору тощо. У відповідності з таким вектором розвитку держава, політичні сили, суспільство повинні вирішувати завдання формування у підростаючих поколіннях нових ціннісних орієнтирів.

Поняття громадянської культури як одного із атрибутів громадянського суспільства розглядається науковцями з точки зору синтезу певних знань, цінностей, ментальних, поведінкових характеристик, практичних умінь і навичок, тощо (Г.Ващенко, О.Вишневський, І. Зязюн, О. Сухомлинська, І. Бех, Г. Філіпчук, К. Чорна та ін.). Як зазначають дослідники, громадянська культура є особливим різновидом культури, що охоплює всі сфери життя суспільства та репрезентує відносини, які відображають, закріплюють та реалізують головні цінності та інтереси, формують суспільні погляди, знання та форми участі громадян у суспільному житті держави [35, с.70].

Аналіз наукових джерел показує, що поняття «громадянська культура» синтезує в собі духовні, моральні якості, ціннісні орієнтації та світоглядно-психологічні характеристики особистості. До складових громадянської культури відносять: громадянську освіченість (знання, визнання і дотримання законів, повага до прийнятих у суспільстві норм і правил); громадянську компетентність (здатність особи відповідально, активно й ефективно реалізовувати права й обов'язки); громадянську активність (свідоме бажання брати участь у суспільному житті); громадянську зрілість (ступінь присвоєння

суспільних відносин та їх реалізація в практичній діяльності); досвід громадської діяльності (участь у громадському житті).

З огляду на те, що найвищий рівень громадянської культури особистості передбачає органічне поєднання певних психологічних критеріїв і показників, стосовно учнів молодшого шкільного віку, враховуючи особливості їх розвитку, доцільно послуговуватися поняттям формування основ культури зростаючої особистості.

Час вимагає кардинальних змін у всіх сферах суспільства, у тому числі – освітній. Згідно чинних нормативних документів, формування основ громадянської культури зростаючої особистості реалізується через систему таких виховних завдань: виховання поваги до Конституції України, її законів, державної символіки; сповідування патріотичних, національних цінностей, переконань; усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її відповідальністю; сприяння набуттю патріотичного досвіду на основі готовності до участі у процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, спілкуватися з соціальними інститутами, органами влади, спроможності дотримуватися законів та захищати права людини, готовності брати на себе відповідальність, здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів; підвищення престижу військової служби, культивування ставлення до військовослужбовця як до героя, захисника України; утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства; культивування кращих рис української ментальності [49; 60].

Однією з ключових ланок процесу виховання особистості з усвідомленою громадянською позицією, високою громадянською культурою є початкова школа, де здійснюється формування ціннісних орієнтирів, спонукання до активної громадської діяльності, волонтерства, відповідального ставлення до виконання своїх громадських обов'язків. У зв'язку з цим суттєвого удосконалення вимагає зміст навчального процесу, створення відповідних

педагогічних умов для виховання громадянської культури, пошук оптимальних шляхів її розвитку.

Зрозуміло, що це непроста справа, яка потребує глибоких теоретичних обґрунтувань, творчих методичних напрацювань. Концепція НУШ наголошує, що особливої уваги потребують громадянські та соціальні компетенції, які включають володіння культурою демократії, правову обізнаність, усвідомлення рівних прав і можливостей, толерантність, здатність до соціальної комунікації, здорового способу життя. Тобто - навчання основам самоідентифікації, усвідомленню приналежності до спільноти, громади, держави; виховання поваги до державної мови та державної символіки; сприяння гармонійній соціалізації у спільноті, формуванню розуміння різних соціальних ролей; формування здатності до колективної діяльності, сприяння набуттю досвіду досягнення спільних цілей [50; 51].

Мета: обґрунтувати теоретичні засади виховання основ громадянської культури учнів молодшого шкільного віку.

Завдання:

- проаналізувати наукову, навчально-методичну літературу з проблеми дослідження;
- з'ясувати суть поняття «громадянська культура»;
- дослідити стан сформованості основ громадянської культури молодших школярів;
- виокремити шляхи виховання основ громадянської культури молодших школярів.

Об'єкт дослідження: виховання громадянської культури молодших школярів.

Предмет дослідження: шляхи виховання основ громадянської культури молодших школярів.

Методи дослідження:

- теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення);

- емпіричні (спостереження, анкетування, бесіда; констатувальний експеримент).

Теоретичне значення: узагальнено наукову та навчально-методичну літературу з проблем громадянського виховання зростаючої особистості; уточнено базові поняття дослідження; виокремлено шляхи формування основ громадянської культури учнів молодшого шкільного віку.

Практичне значення обґрунтування теоретичних засад виховання основ громадянської культури молодшого школяра полягає у можливості застосування його результатів у практиці сучасної початкової школи та у змісті навчальних дисциплін закладів вищої освіти.

Апробація результатів дослідження. Публікація тез: «Формування громадянської культури зростаючої особистості як педагогічна проблема». Тези доповідей студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (25–27 квітня 2023 року). Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. С.221-222.

Структура роботи: вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел (115 найменувань), додатки, які мають практичне спрямування.

РОЗДІЛ 1. ВИХОВАННЯ ОСНОВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Вітчизняна педагогічна думка про виховання громадянської культури дітей та молоді

Кожне суспільство характеризується певним видом культури, яка визначає норми поведінки, ціннісні орієнтири, особисті й громадські пріоритети. Означене стосується і громадянського суспільства, яке у наукових розвідках трактується як спільнота, що складається з вільних, незалежних, рівноправних громадян, які взаємодіють між собою на основі спільних інтересів; де переважають демократичні громадянські суспільні цінності.

Як зазначають дослідники, невід'ємним компонентом такого суспільства є громадянська культура, у той же час воно розвивається завдяки набуттю носіями цієї культури відповідного рівня громадянських рис та якостей [5; 22; 81;104]. Ця теза акцентувалася ще такими античними мислителями, як Сократ, Аристотель, Платон у працях щодо держави й соціального устрою.

У вихованні громадянина, антична демократія перевагу надавала вихованню громадянських чеснот. Зокрема, для Сократа - виховати людину, значить допомогти їй стати достойним громадянином, здатним до політичної діяльності. Його учень і послідовник Платон в основу громадянської культури особистості поклав ідею гармонії - сукупності кращих якостей характеру й чеснот людини-громадянина.

Аристотель наголошував на том, що вихованню законодавець повинен надавати виняткову увагу, адже у державах, де цього немає, державний устрій зазнає значних збитків. Тобто, виховання має відповідати потребам державного устрою і підпорядковуватися його запитам.

Гуманісти епохи Відродження громадянське виховання визначали як органічний взаємозв'язок інтересів особистості й інтересів суспільства, розвиток особистості творчої, з гарними манерами, потрібної суспільству.

Найбільш повно теорія громадянського виховання у зарубіжній педагогіці була розроблена німецьким вченим, педагогом Георгом Кершенштейнером, який наголошував на необхідність цілеспрямованого формування громадянськості, беззастережну відданість своїй державі, потребу політичної освіти.

Однією із вагомих складових його вчення була теорія трудового навчання, згідно якої старанне виконання будь-якої роботи розвиває волю, розум, відчуття («Професійне виховання німецького юнацтва», «Основна аксіома освітнього процесу», «Державно-громадське виховання німецької молоді», «Що таке трудова школа?»).

Послідовником думок німецького педагога став швейцарський педагог Роберт Зейдель, пропагуючи ідеї громадянського виховання, заснованого на загальнолюдських моральних цінностях.

Західноєвропейські теорії громадянського суспільства (Т. Гоббс, А. Сміт, А. Фергюсон, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, А. де Токвіль, І Кант, Г.Гегель та ін.) певним чином вплинули і на українську суспільно-політичну й педагогічну думку. Оскільки проблема виховання громадянської культури тісно пов'язана проблемою громадянського виховання особистості, її обґрунтування у вітчизняному науковому дискурсі розглянемо у взаємозв'язку.

Громадянські цінності завжди складали підґрунтя національної культури. Ідеї громадянського виховання особистості порушувались і актуалізувались з прадавніх часів. Гортаючи сторінки нашої історії ми неодноразово стикаємось з тим, що ще наші далекі предки приділяли велику увагу саме громадянському вихованню підростаючого покоління.

Так, період Київської Русі є унікальним етапом, коли процеси державотворення передбачали й формування громадянської культури

особистості. Основним громадським обов'язком і громадською цінністю був захист своєї землі від зовнішнього ворога: «Велесова книга», «Слово про Ігорів похід», «Повчання Володимира Мономаха дітям».

У «Повчанні Володимира Мономаха» (1096) знаходимо поради щодо виховних впливів, які мають срияти розвитку кращих рис характеру, дисципліни, послуху, працьовитості, старанності, патріотизму: «У домі своєму не лінуйтеся, але за всім доглядайте: не покладайтеся на тивуна, ні на отрока, щоб не насміхалися ті, що приходять до нас, ні з дому нашого, ні з обіду нашого» [68, с.126].

Автор наголошує необхідність здійснення виховання на кращих зразках військової звитяги, прикладах життя видатних людей, зокрема згадує, свого батька Всеволода Ярославовича, його мудрий і багатий життєвий досвід.

Актуальними й потрібними для сучасних виховних концепцій є думки, педагогічні погляди, ідеї всесвітньо відомого українського філософа Григорія Сковороди:

- «основа світу і справжньої людини – духовність;
- усі люди народжуються талановитими, але кожен талановитий по-своєму;
- у читель повинен допомогти пізнати самого себе, бо тільки так можна прийти до щастя і найефективніше служити народові;
- головне – дух сродності;
- між небом і землею є Сонце, між тілом та інтелектом є Серце, між природою і людиною є Слово, - Сонце, Серце і Слово генеруються у Божому Образі;
- краща форма виховання – власний приклад» [30,с.23].

Педагогічні погляди мислителя засновані на традиціях народної педагогіки. Основу виховання є вбачав у врахуванні природних схильностей дитини, створенні таких умов, які сприяють розвитку її природних задатків.

Найбільшою цінністю в людині Г.Сковорода вважав розум, для належного функціонування якого, за його переконанням, потрібне добре фізичне здоров'я і духовний стан. Тож, обґрунтовуючи модель досконалого суспільства й відносин між людьми, філософ наголошував думку про те, що саме внутрішній світ людини, її внутрішні переконання є тими чинниками, які дозволять побудувати гармонійні суспільні відносини на засадах істини, моралі, добра, щастя.

Ідеї Г. Сковороди про духовне вдосконалення, сродну працю, сердечний розум і розумне серце у подальшому творчо розвивали Костянтин Ушинський, Софія Русова, Григорій Ващенко, Василь Сухомлинський та ін.

Так, К.Д.Ушинський метою виховання вважав виховання моральної людини, корисного члена суспільства («Рідне слово», «Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології», «Про народність у громадському вихованні», «Три елементи школи», «Праця в її психічному та виховному значенні»).

Виховання визначається ним як цілеспрямований, умисний процес керування особистістю, мета якого - підготувати особистість до життя й активної трудової діяльності, виховати гармонійно розвинену людину, яка уміє поєднувати свої інтереси з інтересами свого народу. Педагог сформував ідею народності у громадянському вихованні. Для реалізації принципу народності у вихованні він пропонував в основу виховання покласти працю, навчання й виховання здійснювати рідною мовою, центром навчання й виховання зробити школу.

Мислитель особливо наголошував на важливості виховання в дітях прагнення до добра, гуманізм, дисципліну, тверду волю, стійкий характер як той могутній важель, що може змінити на краще не тільки душу, а й тіло людини. Він підкреслював, що «неробство – мати всіх вад, а праця є головним джерелом «людської гідності і щастя» [103, с.558], рушійним джерелом розвитку суспільства.

Вагомий внесок в створення теорії та практики громадянського виховання вніс А.М. Макаренко. Уперше в світовій історії він здійснив грандіозний експеримент з громадянського виховання особистості в колонії ім. М.Горького та комуні ім. Ф.Дзержинського. Він створив педагогічну систему, яка дозволила за три-чотири роки перевиховати колишніх босяків і неповнолітніх правопорушників, дати їм путівку в життя, стати повноправними членами суспільства.

Головна цільова установка концепції громадянського виховання Анотана Макаренка: «Лекції про виховання дітей», «Педагогічна поема», «Книга для батьків», «Прапори на баштах», була спрямована на формування у вихованців реальних якостей, які відповідали певному типу громадянина нового суспільства. Цій меті була підпорядкована методика організації виховного процесу.

Концепція громадянського виховання містила нові норми поведінки, моралі, нову термінологію, мала свої лінії розвитку (програма-мінімум, кінцеві цілі - перспектива), була пов'язана з ідеєю громадянських свобод, прав і обов'язків особистості, відрізнялась характером моральної сутності виховного процесу.

Етика громадянина нового суспільства, згідно концепції А. Макаренка, включала загальновизнані гуманістичні цінності й була сконцентрована на нормах взаємовідносин особистості й суспільства. Педагог створив такий комплекс відносин, який на правовій основі виключав протиріччя між свободою і дисципліною, особистістю й колективом, демократією й авторитетом:

- стосунки між дітьми, їх відносини з педагогами, персоналом;
- пріоритетність солідарності, взаєморозуміння та поваги;
- відносини, які приносять радість і задоволення від буття, відчуття цінності особистості, її захищеності;
- збалансованість прав і обов'язків;

- організаційна побудова спільноти (органи управління, їх взаємостосунки);

- зносини закритого виховного закладу з довколишнім світом.

Заслугою А.Макаренка також є те, що, вирішуючи правові питання, аналізуючи проблему відносин особистості й суспільства, він виокремив і обґрунтував ідею обов'язку й солідарності, співдружності. Обов'язок перед державою, перед суспільством тісно пов'язаний з усвідомленням братерства, суспільної єдності й відповідальності один за одного.

На думку вченого, не педагог, а первинний колектив працює з окремим вихованцем - саме це і є формою впливу власне на особистість, що дозволяє кожній окремій особистості не почуватися об'єктом виховання (закон паралельної педагогічної дії). Педагог дає дитині знання, навчає трудовим навичкам; як старший, він керує життям дітей за їх же допомогою, з їх участю. Для нього дитина не тільки вихованець, як педагогічне явище, а як явище суспільне й особисте. Тобто, дитина повинна відчувати себе не об'єктом виховання, а повноправним громадянином, який несе відповідальність і за себе, і за свій колектив - первинний загін (свою сім'ю).

Актуальними для практики сучасного громадянського виховання є думки А. Макаренка про те, що: «виховання дітей - найважливіша галузь нашого життя. Наші діти - це майбутні громадяни нашої країни і громадяни світу. Вони творитимуть історію. Наші діти - це майбутні батьки і матері, вони теж будуть вихователями своїх дітей. Наші діти повинні вирости прекрасними громадянами, хорошими батьками і матерями... Погане виховання - це... наша провина перед іншими людьми, перед усією країною» [62, с.63].

Отже, за А. Макаренком, основними педагогічними умовами ефективного формування громадянської культури особистості є: забезпечення наступності виховних впливів сім'ї, школи, громади, суспільства; громадянсько-патріотична спрямованість змісту виховних заходів в родині, навчальній і позанавчальній діяльності педагогів.

Чимало цінних ідей щодо виховання громадянської культури

підростаючого покоління знаходимо у працях Г.Г. Ващенка: «Виховний ідеал», «Виховання любові до Батьківщини», «Виховна роль мистецтва» та ін.. Аналізуючи творчий спадок вченого в контексті формування громадянської культури, варто зазначити, що особливу роль у цьому процесі він відводив родині, адже стихійний патріотизм, відчуття громадянської спільноти прищеплюється ще у ранньому дитинстві - вселяється: «неусвідомлена любов до рідної природи, своїх земляків, рідних звичаїв, традицій, рідної мови... Людина, живучи довго серед певного оточення, так зливається з ним, що воно стає ніби частиною її» [18, с.147].

Родинне, сімейне виховання професор вважав невід'ємною складовою системи національного виховання, бо релігійна, моральна, патріотична атмосфера, яка панує в українських родинях, впливає на формування свідомого громадянина, активного члена суспільства. Вчений мріяв вільну Україну, про національну систему виховання, метою якої є благо і щастя Батьківщини: «державна незалежність, об'єднання українців в одну спільноту, справедливий соціальний устрій, розквіт духовної культури, високий рівень народного господарства й справедлива його організація, що забезпечувала б матеріальний добробут всіх громадян...» [18, с. 174-175].

Мета, завдання, зміст, форми та методи виховання нової людини у національній школі - предмет педагогічних розвідок одного із визначних представників демократичної педагогічної думки України кінця ХІХ-початку ХХ ст. - С.Ф. Русової, видатного педагога і громадського діяча, просвітниці. У своїх працях - «Нова школа», «Дошкільне виховання», «Єдина діяльна (трудова школа)», «Нова школа соціального виховання», «Теорія і практика дошкільного виховання», «Дидактика», «Нові методи дошкільного виховання», «Дещо з філософії виховання», «Сучасні течії в новій педагогіці» та ін. вона неодноразово підкреслювала думку про те, що уся діяльність школи й процесу виховання має підпорядковуватися потребам своєї нації, своєї країни, відповідати національному духовному складу українського народу.

Відповідно, основним завданням школи є формування особистості з високими рівнем національної свідомості, кращих якостей українського національного характеру, активної громадянської позиції. У лекції «Єдина діяльна (трудова) школа» автор наголошує на тому, що: «з перших вияві культурних досягнень народів школа стає не лише головним засобом для поширення народної освіти, а й тим осередком, де зароджується, виховується та найкраще зміцнюється народна свідомість, де кладеться основа державного об'єднання всіх мешканців однієї території й де будується їх національна свідомість» [54, с.54].

За глибоким переконанням просвітниці, чільне місце у національній школі має відводитися справі громадянського виховання особистості, вирощування морального, індивідуального, соціального ідеалу. Вона вважала, що виховання має дати дітям «такі умови життя, такий напрямок розвитку, що сприяв би розумінню добра і зміцнив би волю дитини для виконання лише добрих учинків, корисних для громадянства, такому поведженню, що не перешкоджало б проведенню в життя великих гасел: Братерства і Волі» [с.17].

Особливу увагу Софія Русова звертала на зміст навчання, обов'язкове вивчення тих дисциплін, які впливають на розвиток саме громадянської свідомості дитини: рідна мова, література (народна та художня), історія і географія рідного краю, природознавство, народне мистецтво.

Ще одна теза видатного педагога - «єднання з людом», бо саме школа має бути осередком, центром не лише виховання морального, а й політичного-громадянського.

Підґрунтям громадянської культури особистості, мають стати кращі риси характеру людини - гуманізм, доброта, сумлінність, воля, відповідальність, чесність, гідність, патріотизм і, звичайно, працелюбність.

С. Русова зазначає, що праця є фундаментом для виховання особистості, її священним обов'язком. У праці «Теорія і практика дошкільного виховання» вона підкреслює: «праця має моральний,

естетичний і психологічний вплив на дитину...Це значний чинник для виховання і твердої волі, і творчої уяви, і спритних, на все здатних м'язів руки...Праця добре впливає на нервову рівновагу дитини, зміцнює її судження і піднімає її пошану до себе» [83, с.280].

Великого значення просвітниця надавала організованій, системній виховній роботі, побудованій на використанні кращих зразків, ідеалів громадянської поведінки, адже дитина постійно шукає таких прикладів, «...буденне життя ніколи її не задовольняє, вона уявляє себе героєм тих казок, що ми їй читаємо. Вернигора, Микита Кожум'яка, що перемагає змія, - ці образи захоплюють її і велику помилку роблять ті педагоги, що придушують в дитині цю шляхетну рису, змагаючись звести дитину до реального життя. Героїзм потрібний у соціальному житті, треба лише з мрійного зробити його життєвим [82, с.152].

Особливо актуально нині, в часи оновлення національної системи освіти, звучать думки вченої про те, що школа покликана готувати дитину до суспільного життя в широкосоціальному колективі, вести її «через національне-громадське виховання до Всесвіту» [82,с.150].

Суголосними сьогодні є й обгрунтовані нею принципи виховання вільної людини - природовідповідність, індивідуальний підхід, співзвучність соціально-культурним вимогам часу, єдність родинного і суспільного виховання, національний характер виховання.

Висунуті педагогом вимоги щодо розвитку волі, активності, самодіяльності вихованця не втратили своєї значимості, узгоджуються із завданнями Нової української школи: «Наскільки раніше школа з нас виробляла безвольних, слабих характером людей, без власної міцної ініціативи, настільки сучасне виховання звертає увагу на індивідуальну самодіяльність та на добрий напрямок волі» [82, с.110].

Дійовим орієнтиром для створення ефективних технологій виховання громадянськості слугує також педагогіка В.О. Сухомлинського. Шукаючи відповідь на численні питання щодо соціалізації дитини, гуманізації школи,

повернення її обличчя до дитини, організації громадянського виховання, знаходимо їх і в досвіді В.О.Сухомлинського: «Виховання обов'язку», «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», «Як виховати справжню людину», «Сто порад учителеві», «Павлівська середня школа», «Як любити дітей», «Серце віддаю дітям», «Про трудове виховання», «Духовний світ школяра», «Завдання у вихованні дітей», «Батьківська педагогіка», «Народження громадянина» та ін..

Дослідники його творчості виокремлюють чотири органічно пов'язані позиції, які визначили його роль як видатного педагога, що створив ефективну гуманістичну концепцію навчання та виховання дитини.

Перше – сім'я, родинне виховання. В. Сухомлинський виступає виразником батьківської педагогіки, опирається на кращі традиції українського родинного виховання, трансформує їх у шкільну практику. Повага до національних цінностей, основи громадянської культури особистості закладаються ще в ранньому дитинстві. Тому приклад батьків, близького соціального оточення надзвичайно важливий і потрібний, оскільки формує почуття обов'язку й відповідальності за тих, хто тобі дорогий, кого ти любиш.

Друга позиція – мала Батьківщина, рідне село, школа, культура. Вчений вбачав ефективність навчання й виховання на засадах народної педагогіки, національних традицій.

Третя позиція – держава Україна (патріотизм, усвідомлення належності до своєї спільноти, відповідальність за тих, хто поруч з тобою, за долю своєї країни, внесок у суспільне життя).

Четверта позиція – світ, виховання громадянина Землі, орієнтованого на загальнолюдські моральні цінності (почуття честі, гідності, відповідальність перед своєю совістю, сповідування принципів толерантності) [94; 97; 98; 100].

Червоною ниткою через усі твори видатного педагога ідея виховання зростаючої особистості в дусі громадянськості, усвідомлення своєї причетності до суспільного життя країни, відповідальності за її долю. Громадянськість мислитель пов'язував із почуттям обов'язку, тією «вищою сходиною в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалові» [115, с.97].

Головними складовими громадянськості вчений вважав знання, почуття, вчинки, великого значення надавав формуванню таких громадянських якостей, як гідність, совість, чесність, мужність, громадянська самосвідомість, почуття громадського обов'язку та відповідальності.

У цьому контексті особливого значення набуває бачення особистістю свого місця у суспільстві, світі, розуміння свого призначення, усвідомлення навколишніх взаємин, прагнення бачити себе очима інших, бути корисним суспільству. Тому громадянська діяльність - це «така праця, таке напруження фізичних і духовних сил, коли для людини особистим, моїм, дорогим, рідним стає те, що належить не їй особисто, а громаді, колективу, суспільству...

Громадянське виховання - це виховання на громадянських ідеях. А ідеї - то святині, здобуті, вистраждані людством, їх не повторюють щодня і на кожному кроці... Раджу всім причетним до виховання: як вогню, бійтеся тієї гри в ідейність, яка, на жаль, буває в школі і про яку, на сором школі й педагогіці, газети інколи пишуть як про досягнення в ідейному громадянському вихованні» [115, с.98].

У своїх підходах до виховання громадянина Василь Сухомлинський сповідував ідею взаємозв'язку моральних, патріотичних, естетичних трудових аспектів. Він зазначив, що колективна праця у майстерні, теплиці, пасіці, гуртках, на навчально-дослідній ділянці, на полях та виноградниках згуртовує вихованців, дозволяє поєднати особистісне й суспільне, готує до дорослого життя.

На думку педагога: «Критерій оцінки наслідків виховання й самовиховання полягає передовсім у тому, які громадяни виходять зі школи,

що вони утверджують своєю працею і поведінкою, за що й проти чого борються, що люблять і що ненавидять... Життя тисячу раз переконує в тому, що підготовка дитини до отроцтва і юності неможлива без праці, але праця має бути особливою - такою, що матеріалізує найтонші рухи душі... Матеріалізація благородства. моральної краси в праці, у взаємовідносинах між членами колективу - один з найважливіших коренів того дерева, яке ми називаємо громадянськістю. Дуже важливо, щоб цей корінь ішов глибоко в дитинство» [94, с.474].

Отже, за В.О.Сухомлинським, громадянське виховання є важливою складовою процесу виховання зростаючої особистості, забезпечуючи взаємодію усіх складових управління її розвитком, а громадянська культура, як його атрибут дозволяє молодшим школярам активно виявляти у стосунках з іншими благородні почуття, прагнення, втілення на практиці громадянських ідеалів.

Прогресивні педагогічні ідеї видатних педагогів минулого щодо громадянського виховання творчо розвиваються й успішно втілюються нині, у період оновлення національної освіти, української системи виховання.

Серед дослідників проблеми громадянського виховання особистості варто відзначити й М. Г. Стельмаховича. У своїх працях: «Народна педагогіка», «Теорія і практика українського національного виховання», «Українознавство в національній школі» та ін. вчений визначив перелік різноманітних якостей, які є вкрай важливими для людини з розвиненою громадянською культурою.

Поміж них - повага до національних цінностей, свідомість громадянського обов'язку, збереження родоводу й честі родини, почуття національної гідності, відданість традиціям, збереження історичної пам'яті, дисциплінованість, воля, працьовитість. У працях: «Народна педагогіка», «Родинна педагогіка» він обстоює тезу про те, що фундамент національної свідомості закладається в період родинного виховання, саме тут формується характер, світогляд, закладаються основи громадянської культури.

Невичерпним джерелом виховання М. Стельмахович вважав народу педагогіку, мудрість якої передається у спадок підростаючим поколінням через усну народну творчість. Для виховання справжнього громадянина тут знаходимо зразки героїзму, мужності, честі, патріотизму. А соціалізації дитини якнайкраще сприяє праця, відомо, що ідеалом народної педагогіки є людина праці. Земля - «найцінніше з усіх природних багатств, якими дано нам володіти, вона наша годувальниця. Від того, як ми до неї ставимося, як бережемо її, на скільки вміємо, дбайливо на ній господарюємо, величезною мірою залежить благополуччя нашої держави» [89, с.35].

Окремі аспекти проблеми виховання громадянської культури висвітлені у наукових розвідках кінця двадцятого - початку двадцять першого століття. Зокрема, це праці Ю. Руденка: «Концепція формування світогляду громадянина України» (1996), О. Вишневського «Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси» (1996), П. Ігнатенка, В. Поплужного, Н. Косаревої, Л. Крицької, «Громадянське виховання учнів в умовах українського державотворення» (1996), «Конституція України - громадянське виховання учнів» (1996), «Виховання громадянина» (1997); «Громадянське виховання; історичний аспект» (1997) та ін.. У своїх дослідженнях автори дають характеристику громадянськості, наголошують такі базові якості, як патріотизм гуманізм, соціальна справедливість, відповідальність, політична, правова, моральна культура як складові культури громадянської.

Омелян Вишневський у працях «Громадянський (цивільний) аспект змісту виховання» (2000). «Теоретичні основи сучасної української педагогіки» (2008), «Український виховний ідеал і національний характер /витоки, деформації і сучасні виклики» (2010), розглядаючи теоретичні аспекти громадянського виховання, висловлює думку про те, що у змісті виховання потрібно виокремлювати національний і громадянський аспекти. Вчений вважає, що різниця між ними полягає в тому, що національне виховання орієнтоване на національні цінності, такі як патріотизм,

національна ідея, державна незалежність тощо, а громадянське - на систему цінностей громадянського суспільства - культура соціальних і політичних стосунків, свобода, прагнення до соціальної гармонії [24, с.30-31].

На думку професора, у наукових дослідженнях щодо трактування понять напрямків виховання, існують досить великі розбіжності, оскільки чимало науковців ототожнюють патріотичне, національне та громадянське виховання, що є хибним, ніяк не пов'язано з типом соціального устрою й орієнтується переважно на національну ідею, а не на ідеали демократії. До терміну громадянське виховання, за його переконанням найближче стоїть термін «цивільне виховання» [22, с.55].

Останніми роками проблема громадянського виховання зростаючої розглядається як у теоретичній, так і у практичній площині. Чимало дослідників складовою громадянськості визначають громадянську відповідальність, акцентують увагу на громадянських якостях, окреслюють змістову наповненість терміна:

- І. Бех - праці «Виховання особистості» (2003), «Національна ідея в становленні громадянина-патріота України /Програмно-виховний контекст» (2014), «Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування» (2016), «Патріотичне і громадянське виховання у власних межах» (2019); «Час патріотів у вимірі виховання» (2018);

- І. Жадан: «Громадянська компетентність: соціальні очікування та реалії. Монографія» (2021), І. Жереб'ятнікова: «Громадянська культура як ціннісно-нормативна детермінанта формування громадянського суспільства» (2013), Т. Магдич: «Аналіз сутності поняття «громадянська компетентність» у системі психолого-педагогічних і лінгводидактичних категорій» (2020);

- Ж. Петрочко: «Суспільно-державницькі цінності як аксіологічна основа сучасного соціального виховання в Україні» (2017), Т. Ремех: «Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи» (2018), О. Сухомлинська: «Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого до нових акцентів і наголосів» (2015), Г.Філіпчук:

«Громадянське суспільство: освіта, етнокультура, етнополітика» (2002), «Громадянський і компетентнісний виміри етноособистості» (2013), «Націєтворчість освіти: монографія» (2014), «Українськість: витоки, виклики, відповіді : монографія» (2018), К.Чорна: «Громадянське виховання – нагальна потреба України» (2002), «Національна ідея як фактор становлення патріотизму у дітей та молоді» (2008) та ін..

Дослідження методичних проблем формування та розвитку громадянської культури молодшого школяра є об'єктом різнопланових наукових розробок К. Ключко, Л. Колесник: «Громадянська освіта: мистецтво творити зміни» (2020), С. Лапаєнко: «Громадянська освіта як чинник формування сучасного громадянського суспільства в Україні» (2019), О. Роговець: «Громадянська культура як освітній феномен» (2008), «Педагогічні умови громадянського виховання молодших школярів» (2009), «Структура громадянськості молодших школярів» (2012), М. Степико: «Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія» (2011) та ін.

Отже, результати теоретичного аналізу проблеми виховання громадянської культури зростаючої особистості дають можливість стверджувати те, що переважна більшість науковців поняття громадянської культури розглядають як складову громадянського виховання, яке трактують як процес засвоєння особистістю соціокультурного досвіду, як таке, що орієнтує на громадські цінності, громадську поведінку і характеризується високим рівнем патріотизму, національної свідомості, соціальної активності.

1.2. Аналіз дефінітивних понять дослідження

Побудова нової національно системи освіти передбачає врахування суспільних вимог до зростаючої особистості. Для новітніх концепцій виховання основоположними є ідея України: «розбудова та захист незалежної держави; ідея демократії - побудова громадянського суспільства» [75, с.9]. З огляду на це, пріоритетного значення набуває прагнення до

ідеалу, людини досконалої, освіченої, глибоко моральної, з національно-демократичним світоглядом.

Важливого значення у вирішенні означених проблем набуває розуміння таких категорії виховання, як громадянськість, громадянське виховання, громадянська освіта, громадянська культура, структура громадянської культури, громадянська компетентність.

Загалом, громадянське виховання розглядається як підготовка громадян до свідомої й відповідальної участі у суспільному житті, заснованому на демократичних цінностях - повазі до прав людини, рівність, плюралізм думок. Опираючись на «Хартію Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини» (2010), під вихованням громадянськості ми розуміємо формування системи демократичних цінностей і готовність брати участь у в суспільно-політичному житті місцевих спільнот.

Відповідно, у змісті громадянської освіти, розробники концепцій і програм громадянського виховання зростаючої особистості наголошують такі важливі аспекти, як залучення до громадянських цінностей, набуття суспільних знань і практичних навичок суспільного життя, акина участь у суспільній діяльності, справах школи, місцевих громад тощо.

Громадянськість трактується як явище морального й політико-правового характеру, здатність свідомо користуватися своїми правами й виконувати свої обов'язки в особистих інтересах і на благо суспільства, мислити і діяти державно. Громадянськість означає усвідомлення своєї причетності до Батьківщини, її народу, витоків, коріння, відповідальності за теперішнє і майбутнє [30, с.25].

Громадянин - це активна, самостійна й незалежна особистість, яка, роблячи свій вибір, бере відповідальність за свою долю, є рівноцінним партнером влади. Однак зауважимо, що кожна держава відтворює той тип громадян, який відповідає його ідеалам.

На основі аналізу наукової літератури вважаємо за необхідне диференціювати поняття «громадянська освіта» і «патріотичне виховання».

Громадянська освіта розглядається дослідниками як система, функцією якої є навчання й виховання таких членів держави, які люблять Батьківщину, орієнтовані на оволодіння соціально й особистісно значимими морально-правовими й політичними знаннями, світоглядними й культурними моральними цінностями, які здатні й готові реалізувати на практиці права та обов'язки демократичного члена суспільства [6, 39].

Отже, першою відмітною особливістю є те, що громадянська освіта - це широке поняття, що інтегрує такі складові, як патріотичне й моральне виховання, правове й політичне навчання та виховання. Патріотичне виховання, як одна із його складових - більш вузьке поняття.

Варто зазначити, що у соціально-педагогічних розвідках поняття «громадянин», «громадянство» і «громадянськість» часто розглядаються як тотожні. Якщо перші два терміни виражають політико-правовий зв'язок із державою, то третє має соціально-педагогічний зміст. Погодимось із думкою дослідників [16, с.66] про те, що диференціація формально-правового аспекту цих понять: громадянин і громадянство як належність особи до певної держави) й педагогічного: громадянськість як сукупність певних якостей особистості, що виражають відданість інтересам держави.

У Концепціях громадянського й патріотичного виховання попередніх років простежується підміна категорії громадянське виховання на патріотичне, коли говориться про його спрямованість на формування готовності до виконання громадянського обов'язку й конституційних обов'язків по захисту інтересів Батьківщини. О.Вишневський справедливо зазначає: якщо громадянин відомо виконує конституційні обов'язки перед державою, то це і є громадянськість як вища форма прояву патріотизму.

Поняття громадянськості в енциклопедичній літературі трактується як: «моральна якість особистості, що визначає свідоме й активна виконання цивільних обов'язків і боргу перед державою, суспільством, народом;

розумне використання своїх громадянських прав, точне дотримання і повагу законів країни, гармонійне прояв патріотичних почуттів і культури міжнаціонального спілкування» [24, с.27].

Гуманний сенс громадянської освіти виражений у його моральній складовій, яка базується у демократичному суспільстві на національних і загальнолюдських цінностях. Моральність формується у процесі переживання почуттів, набуття людиною емоційного досвіду як важливої складової її культури поведінки. Особистість виражає своє ставлення до оточуючих людей, природи, суспільства, матеріального світу через ставлення до себе. Культура поведінки стосовно людини втілюється у її способі життя, а спосіб життя людини виражає поведінкове ставлення як до себе, так і до інших.

Вивчення наукових джерел, розгляд авторських підходів до визначення поняття «громадянське виховання», показали, що його розглядають як феномен, процес, вплив, зміст, результат. Зокроєма, І. Осадчий у своїй авторській концепції громадянське виховання визначає таким чином: «конкретно-історична форма суспільного виховання як цілеспрямованого процесу формування громадянина конкретної держави, здатного успішно діяти в суспільстві з національною державою та соціумом і досягати благополуччя» [48].

На нашу думку, найбільш повно з точки зору вимог сьогодення теоретичні аспекти громадянського виховання узагальнив Іван Бех, репрезентувавши як сукупну концепцію, у якій враховано політичну, патріотичну, національну, моральну складові.

Мету громадянського виховання чимало дослідників формулюють як виховання громадянської культури - важливого показника активного громадянства, ініціативної поведінки, активності й практичної співучасті у громадянських справах. У структурі громадянського виховання виділяють моральний, правовий та політичний аспекти.

Моральний аспект представлений моральною культурою, яка у структурі громадянської культури, як своєрідний моральний стрижень, є основоположною, оскільки знаходить своє виявлення у громадянськості - складній інтегративній якості особистості, що дозволяє їй почувати себе соціально, юридично та політично дієздатним громадянином (моральні ідеали суспільства).

Правовий аспект громадянського виховання пов'язаний з правовою культурою, зміст якої становлять правові знання, розуміння і прийняття права, дії відповідно до закону; почуття гідності, внутрішня свобода особистості, здатність виконувати свої обов'язки

Політична культура, як вияв власне політичного аспекту громадянського виховання віддзеркалює взаємозв'язок політичної культури та політичної системи; чим вищий рівень політичної культури громадян країни, тим максимально ефективніше відбувається становлення громадянського суспільства [72; 77].

Загалом, під культурою розуміють людську діяльність у її найрізноманітніших проявах, включаючи усі форми й способи людського самовираження й самопізнання, накопичення людиною й соціумом у цілому певних навичок і умінь. Поняття «культури» - багатоаспектне - сукупність духовних і матеріальних цінностей, створених людством; рівень розвитку суспільства, людини; прояв життя людини, що виражається у моделях поведінки; засіб вираження творчості, формування індивідуальної самобутності, розуміння свого місця у суспільстві тощо.

Щодо структури громадянської культури особистості, увага до якої останнім часом посилилася, то вона відповідає цілісній структурі розвитку особистості й складається з когнітивного, мотиваційного та практичного компонентів. Основною функцією цих компонентів є забезпечення соціальної інтеграції суспільства й особистості, єдності слова і діла.

Як зазначають дослідники, ідея демократії, передбачає також активізацію кожної окремої людини, відстоювання її прав на «самореалізацію

в культурній, господарській, духовній та соціальній сферах» [80; 91; 105] . Одним із важливих завдань сучасної освіти є також формування такої людини, яка свідома свого минулого, вбирає кращий досвід попередніх поколінь і свідома не тільки свого духовного зв'язку з ними, але й обов'язку примножувати й творчо розвивати їх надбання, духовні й матеріальні цінності. У зв'язку з цим, поняття громадянської культури визначається як явище, де органічно пов'язані політичні, правові, моральні, етичні ціннісні аспекти, що є основою для належного усвідомлення людиною громадянських прав і обов'язків.

Отже, *громадянська культура* - це важлива якісна характеристика рівня розвитку сутнісних сил людини, її обдарувань, здібностей, як учасника пізнання та освоєння матеріальної й духовної сфери дійсності, своєрідна творча, перетворююча сила, яка сприяє вирішенню особистісних і суспільних потреб.

На основі аналізу наукових джерел, ми узагальнили такі *складові елементи* трьох підсистем цілісної системи *громадянської культури*, що складають її структурну модель:

- підсистема внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи, що віддзеркалює її мікросвіт, природні якості. До її складових елементів відносять: збалансованість у задоволенні й формуванні основних життєво необхідних потреб; усвідомлення норм громадянської поведінки; сформованість громадянських цінностей та ідеалів, наявність усвідомлених установок; адекватність самооцінки та рівня домагань відповідно до суспільних запитів; сформованість й повнота функцій мотиваційної сфери;

- громадянські якості й громадянська спрямованість особи як дві лінії якісної характеристики громадянської культури - громадянські якості (патріотизм, повага до національних цінностей, національна свідомість, гідність, честь, громадянський обов'язок, громадянська дисциплінованість, активність, відданість справі національного державотворення) та належна спрямованість громадянської поведінки;

- гуманістичні імперативи, узгодженість національних і загальнолюдських цінностей, дотримання балансу між правами й обов'язками, розумна толерантність, пріоритетність національних вартостей, культура міжнаціонального спілкування.

Взаємозв'язки елементів підсистем цілісної системи громадянської культури особистості перебувають у причинній взаємозалежності всередині своєрідного замкненого кола, де кожна є умовою розвитку іншої та обумовлена нею.

У скороченому вигляді структура громадянської культури особистості може бути представлена таким чином:

- громадянська культура /правова; моральна; політична культура/ - громадянин (фізична особа, правовий статус якої зумовлений належністю до громадянства певної держави): (громадянськість: комплекс громадянських якостей, який дозволяє визначити громадянську позицію учня та його готовність до інтеграції у соціальне суспільство;

- громадянська активність: політична, соціальна, правова, культурна, економічна, екологічна, морально-етична активність у діяльності зростаючої особистості як члена суспільства й держави;

- патріотизм: діяльна любов до Батьківщини, свого народу, віра в його духовні можливості, готовність служити інтересам своєї країни);

- громадянська відповідальність: обов'язок людини нести відповідальність за свої дії та вчинки, обов'язок виконувати моральні, правові, економічні, соціальні, політичні вимоги, які висуваються державою, суспільством, родиною (громадянський обов'язок: певні дії для виконання покладених на людину державою, суспільством, родиною повноважень;

- - громадянська позиція: особиста точка зору, здатність сповідувати закон і право - міжнаціональна взаємодія: почуття загальнолюдської солідарності, толерантність).

Якісним рівнем громадянської культури є *громадянська компетентність*. На думку В. Шахрая, це поняття слід розглядати у

широкому й вузькому сенсі. У широкому розумінні вона виступає як різновид компетентності соціальної, функція громадянського суспільства, що продукує ефективну й успішну діяльність особистості, соціальної групи, суспільства. У вузькому - параметр діяльності особистості, яка під впливом громадянських цінностей, норм, правил є соціалізованою, тобто, наявність знань, умінь і навичок стосовно політичної сфери; кваліфікаційна характеристика власника статусу «громадянин» [113, с.124].

Отже, громадянська компетентність, як атрибут громадянської культури, виявляється у готовності й здатності людини до адекватної участі у житті громади, суспільства. Її рівень має відповідати таким характеристикам:

- наявність знань про суспільні явища, суть, тенденції суспільного розвитку;
- ціннісно-моральна позиція індивіда, уміння реалізовувати свої права та обов'язки у конкретних соціальних ситуаціях;
- дотримання балансу між активним і пасивним включенням у суспільно-громадські процеси;
- прагнення до гармонійних стосунків, гуманізм, активна діяльність щодо удосконалення соціального світу.

Структура громадянської культури розкривається через її функції: людинотворчу, аксіологічну, нормативну, перетворювальну, комунікативну, інформаційну. Головною функцією громадянської культури є забезпечення соціальної інтеграції суспільства, єдності дій у досягненні мети громадянського процесу. Тому громадянська культура постає інтегрально організуючою в діяльності індивіда, громадянина. Як феномен суспільних відносин громадянська культура - це якісна характеристика людини у всіх сферах її буття.

1.3. Зміст та завдання виховання основ громадянської культури учнів молодшого шкільного віку

Освіта відіграє ключову роль у формуванні майбутнього й віддзеркалює

світ, який ми хочемо збудувати для прийдешніх поколінь. Перед сучасною школою стоїть завдання підготувати учнів до того, аби вони стали активними й відповідальними громадянами в тому суспільстві, яке стрімко розвивається, долає новітні виклики часу, протистоїть зовнішній агресії.

В епоху штучного інтелекту важливо озброїти учнів цінностями, поведінковими установками, практичними навичками, знаннями й критичним осмисленням, які дозволять їм приймати виважені, адекватні, відповідальні рішення стосовно свого майбутнього.

На цьому наголошується у чинних державних документах, які й визначають мету, зміст, завдання громадянського виховання й, відповідно, окреслюють пріоритети громадянської культури:

- «Концепція Нової української школи» (2016);
- «Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016-2020 роки» (2016);
- Закон України «Про освіту» (2017);
- «Концепція розвитку громадянської освіти в Україні» (2018);
- «Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України до 2025 року» (06.06.2022 № 527);
- накази МОН України.

Зокрема, закон України «Про освіту» каже, що «Держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина» [65, с.2].

«Концепція розвитку громадянської освіти в Україні» метою громадянської освіти визначає: «формування і розвиток у громадян України таких громадянських компетентностей, які спрямовані на утвердження і захист державності та демократії, здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до своїх обов'язків, брати відповідальність за

власне життя, життя своєї громади і суспільства» [51, с.2]. Інструментом для розширення можливостей розвитку особистості в суспільстві, стимулювання її мотивації, є громадянські компетентності. Концепцією виокремлено такі:

- усвідомлення власної громадянської ідентичності, державної приналежності, національної, етнічної та культурної ідентичності, повага до інших культур та етносів;

- здатність плекати українські традиції та духовні цінності, володіти відповідними знаннями, уміннями та навичками, поділяти європейські цінності, спроможність реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства;

- розуміння значення національної пам'яті, особливості її розвитку, впливу на соціально-політичні процеси;

- знання принципів демократії та здатність їх застосовувати у повсякденному житті; розуміння та сприйняття цінності прав і свобод людини, уміння відстоювати свої права та права інших;

- розуміння та сприйняття принципів рівності, толерантності, соціальної справедливості, добросовісності, уміння їх втілювати у власні моделі поведінки, здатність попереджувати та вирішувати конфлікти;

- знання та розуміння державного устрою, принципів і шляхів формування державної політики у всіх сферах суспільного життя на національному, регіональному та місцевому рівнях;

- знання механізмів участі у суспільному, суспільно-політичному та державному житті та вміння їх застосовувати...; відповідальне ставлення до своїх громадянських прав і обов'язків;

- здатність формувати та аргументовано відстоювати власну позицію, поважаючи відмінні, якщо вони не суперечать загальноприйнятим нормам, не порушують прав і гідності інших;

- здатність до критичного аналізу інформації, виважених рішень;

- здатність до соціальної комунікації, солідарних дій та вміння співпрацювати [51, с.4-5].

Основними змістовими лініями громадянської освіти є: права людини та громадянина; участь в управлінні державними справами; використання судової системи для захисту громадянських прав; участь громадян та інститутів громадянського суспільства у формуванні й реалізації державної та регіональної політики, вирішення питань місцевого значення, процесах прийняття рішень на різних рівнях, відповідальне ставлення до своїх обов'язків, участь інститутів громадянського суспільства у веденні державних справ; національно-патріотичне виховання; критичне мислення; медіа-освіта; волонтерська діяльність [51, с.с.5-6].

Як зазначається у чинних нормативних досвітніх документах, завданням громадянської освіти на сучасному етапі є формування особистості, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі у житті своєї країни [49; 51].

У вихованні громадянина важливу місію відіграє початкова школа, адже вона є своєрідним фундаментом, на якому будується система громадянського виховання учнів. Усе, що закладено в дитину на цьому етапі навчання, визначає успіх розвитку особистості, формування ціннісних орієнтирів, світоглядних пріоритетів.

Набуті знання, уміння й навички забезпечують подальший напрямок розвитку дитини, визначають особливості життєвих пріоритетів, професійного становлення, вибору громадянських вартостей. Тому такого важливого значення у цей період набуває формування основ громадянської культури особистості, як сукупності її духовних, моральних та світоглядно-психологічних характеристик.

Державний стандарт початкової освіти (розділ «Громадянська історична освітня галузь») метою цієї галузі визначає: «створення умов для формування в учня / учениці власної ідентичності та готовності до змін через усвідомлення своїх прав і свобод, осмислення зв'язків між історією і

теперішнім життям; плекання активної громадянської позиції на засадах демократії та поваги до прав людини, набуття досвіду співжиття за демократичними процедурами» [31].

До складових громадянської культури відносять:

- громадянську освіченість;
- громадянську компетентність;
- громадянську активність;
- громадянську зрілість;
- досвід громадської діяльності.

Громадянська компетентність визначається як здатність людини активно, відповідально та ефективно реалізовувати свої права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства. Ця компетентність є ключовою, носить міждисциплінарний характер і спрямовано на соціалізацію особистості - набуття навичок співжиття і співпраці у суспільстві, дотримання соціальних норм і правил.

Сутність компетентнісного підходу до визначення змісту освіти полягає в тому, що він орієнтується на освоєння учнями універсальних способів дій, які застосовуються не лише у рамках освітнього процесу, а й у реальних життєвих ситуаціях.

Громадянська освіта передбачає наявність спеціальних предметних областей. Нормативні документи міністерства освіти наголошують вагомість на початковому етапі навчання засвоєння молодшими школярами моральних норм поведінки й усвідомлення себе як частки суспільства, громадянина. Зміст освіти визначається інтегрованим курсом «Я досліджую світ», який реалізує зміст освітніх галузей Стандарту початкової освіти: природничої, громадянської та історичної, соціальної, здоров'язбережувальної, - із залученням змісту інших галузей.

Згідно Державного стандарту початкової освіти, основними завданнями громадянської та історичної освіти є такі:

- «здобуття знань про сучасність і минуле своєї родини, місцевої

громади, Батьківщини, людства, формування відповідного віковим можливостям розуміння змісту пам'ятних для себе та для громадян України подій;

- сприяння початковому усвідомленню власної гідності, цінності свободи і прав людини, своєї належності до родини, місцевої та шкільної громад, українського народу, вироблення відповідального ставлення до власної діяльності та діяльності інших;

- формування умінь орієнтуватися в історичному часі та соціальному просторі, знаходити та опрацьовувати доступну для себе суспільну інформацію, пояснювати її зміст та передавати породжені нею враження і думки; удосконалення набутих дітьми в дошкільному віці позитивних моделей поведінки у громадських місцях та опанування нових, пов'язаних із діяльністю школяра / школярки;

- розвиток здатності обстоювати власну думку та приймати інших, вирізняти вияви нерівності, несправедливості та дискримінації;

- створення умов для набуття успішного досвіду конструктивної взаємодії та громадянської поведінки, формування емоційно-ціннісного компоненту громадянської культури особистості [31, с.62].

Відповідно до завдань знання, уміння навички громадянської поведінки та виховання громадянської культури зростаючої особистості формуються у межах таких змістових ліній: Людина; Людина серед людей; Людина в суспільстві; Людина і світ; Природа; Людина і природа (Типова освітня програма, розроблена О.Я.Савченко). В основу змістових ліній закладено ті компетенції, які охоплюють цінності, поведінкові установки, практичні навички, знання та їх критичне осмислення.

У контексті формування громадянської культури зростаючої особистості цінності доцільно потрактувати як загальну віру людини у ті бажані цілі, які повинні бути досягнутими у житті. Вони мотивують дії, слугують визначальними принципами у прийнятті важливих рішень, як вчинити у тій чи іншій ситуації. Коли в людини є те, що для неї має найбільшу цінність,

тоді вона живе у згоді з головними цінностями, задоволена своїм життям. Коли є пріоритети не розставлені, вони кожен день порушуються, що викликає внутрішню нестабільність, напругу, яка спричиняє стан невдоволеності й деструктивну поведінку. Цінності - це значимі для людини об'єкти, явища, ідеали, які багато в чому визначають її поведінку й діяльність; наш свідомий вияв у стосунках, суспільстві, на роботі.

Перший набір цінностей можна окреслити як повагу до людської гідності й дотримання прав людини, тобто усвідомлення того, що кожна людина має свою гідність, користується рівним правом на повагу до неї, гідна відповідного до неї ставлення; права людини мають універсальний характер і стосуються всіх людей; є мінімальним набором засобів і механізмів захисту, основою для свободи, рівності, справедливості, миру.

Другий набір цінностей стосується розуміння важливості толерантності взаємостосунків, розуміння й поваги один до одного.

Третій набір цінностей пов'язаний з активною участю у громадських справах, дотримання соціальної справедливості, честь, гідність.

Важливу роль відіграють також поведінкові установки (програма поведінки, схильність до певної поведінки в конкретній ситуації): відкритість по відношенню до інших, розуміння культурної різноманітності, дорадче ставлення до позиції іншої людини, якщо вона не суперечить прийнятним у суспільстві нормам; повага до інших; почуття відповідальності, власної значимості; стійкість, послідовність; громадянська самосвідомість.

Реалізація мети виховання неможлива без сформованості практичних навичок, як здатності застосовувати складні, чітко організовані схеми до мислення чи поведінки адаптивним чином для досягнення конкретного завдання чи цілі. Для культури демократії особливо важливими є навички самоосвіти; здатність до аналітичного і критичного мислення; уміння слухати й спостерігати - навички, які необхідні для розуміння того, що і як говорять інші, уміння навчатися на поведінці інших; емпатія допомагає зрозуміти почуття іншого, побачити світ його очима, виявити приховані

емоції, бажання й потреби; гнучкість і адаптація - потрібні для регуляції й контролю власних думок, емоцій, поведінки; комунікабельність - сприяє ефективному спілкуванню з іншими, застосовуючи увесь спектр вербальних і невербальних засобів; готовність до співпраці, співробітництва; здатність розв'язувати конфлікти - ті навички, які потрібні для того, аби виявляти, регулювати й вирішувати конфлікти мирним шляхом.

Отже, виховання громадянської культури особистості, як складової громадянського виховання – важлива частина національної системи виховання, адже є запорукою усвідомлення загальнонаціональних цінностей, збереження єдності й стабільності суспільства, підвищення його духовного рівня, належного виконання свого громадянського обов'язку перед Батьківщиною. В умовах війни «одним з головних завдань освітньої політики має стати формування у молоді національних суспільно-державних цінностей як ідейного підґрунтя української громадянської ідентичності. Це стане фундаментом консолідації українського суспільства, сприятиме сталому розвитку держави. Один із шляхів реалізації — громадянська освіта, яка є уособленням суспільних цінностей сучасного українського суспільства на шляху євроінтеграції» [63, с.90].

Висновки до розділу I

Проблема громадянського виховання особистості - одна із ключових соціально - педагогічних проблем. Велика увага приділяється їй на державно-програмному, концептуальному, практичному рівнях.

Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах сучасних викликів і загроз, коли пріоритетними завданнями суспільного розвитку постає забезпечення своєї суверенності, територіальної цілісності, захист демократичних свобод, пошук шляхів інтегрування в європейську спільноту.

Базові нормативні документи наголошують на тому, що громадянська культура особистості є вагомим складником національно-патріотичного виховання, яке визначається першорядним напрямом державної й суспільної діяльності, оскільки надає можливість розвивати національну свідомість, підтримувати національні традиції, духовні цінності, сповідувати демократизм, законність, ставати на захист Батьківщини.

Проблема громадянського виховання й формування громадянської культури зростаючої особистості досліджувалася і у вітчизняній, і у зарубіжній літературі у різноманітних аспектах: теоретичних і прикладних. У вітчизняних розвідках велика увага приділяється процесу виховання громадянської культури та громадянських якостей особистості (І. Бех, Н. Бібік, М. Бургін, А. Бухун, Н. Дерев'янка, П. Вербицька, Т. Магдич, О. Роговець, О. Сухомлинська й ін.); особливостям формування громадянської культури на засадах національно-патріотичних цінностей (І. Боровик, О. Вишневський, І. Жереб'ятнікова, Ж. Петрочко, Ю. Руденко, М. Сіпліва, М. Степико та ін.); громадянській освіті (А. Бухун, І. Жадан, В. Дубровський, О. Желіба, Т. Мелещенко, Л. Мицик, І. Осадчий та ін.); громадянське виховання

у світлі модернізації освіти та новітніх викликів (В. Доміна, Л.Ілійчук, Л. Вережак, К. Ключко, Л. Колесник, С. Лапаєнко, О. Олійник, О. Пометун, Г. Філіпчук, К. Чорна та ін.).

Аналіз наукової літератури показав, що у педагогічному дискурсі існують різноманітні точки зору на визначення базових дефініцій проблеми нашого дослідження.

У зв'язку з тим, що культурологічна парадигма в педагогіці нового часу виступає в якості загальнотеоретичної бази для вивчення питань виховання, узагальнюючи погляди дослідників, мета громадянського виховання може бути сформульована як виховання громадянської культури особистості на засадах єдності моральної, правової та політичної культури й виявляється у громадянськості - інтерактивній якості особистості.

Громадянське виховання, уведене в русло соціокультурного розвитку людини, дозволяє збагатити механізм формування громадянської культури особистості, що має на меті плекання суб'єктної позиції особистості, її творчої активності (самопізнання; переживання; розуміння; рефлексія, діалог; моральний, совісний акт; самоідентифікація; самопізнання тощо).

Важливим показником активного громадянства, ініціативної поведінки й практичної громадянської співучасті у суспільних справах є громадянська культура. Вона складається із таких компонентів: когнітивний (включає погляди, ідеї, переконання як результат функціонування громадянської свідомості, яка перетікає у громадянське мислення); мотиваційно-ціннісний (включає ціннісні установки); емоційно-оцінний (уміння оцінювати свою поведінку, спираючись на норми моралі й права); поведінковий (діяльність, заснована на базовій системі цінностей, віддзеркалює соціальні уміння й навички).

РОЗДІЛ 2. ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Стан дослідження рівня сформованості основ громадянської культури молодших школярів

Процес формування системи громадянських цінностей на кожному віковому етапі становлення особистості має свою специфіку, що потрібно враховувати в освітньому процесі. Для того, аби з'ясувати рівень сформованості основних інтегральних якостей громадянської культури молодших школярів, варто звернути увагу на закономірності їх вікового розвитку.

На становлення особистості молодшого школяра суттєвий вплив має близьке соціальне оточення, відносини з дорослими й однолітками, нові види діяльності (спілкування, навчання), включення у систему класного й загальношкільного колективу.

Молодший шкільний вік, за твердженням дослідників, надає великі можливості для формування основ громадянської культури, цьому сприяє податливість, здатність до сугестивних впливів, довірливість, схильність до наслідування, а головне - авторитет учителя - це «початок суспільного буття дитини як суб'єкта діяльності» [88, с.23]. У процесі діяльності відбувається всебічний розвиток людини, формується її ставлення до довкілля. Аби діяльність досягла своєї мети, привела до формування запланованого образу особистості, її потрібно відповідно організувати й розумно спрямувати.

Академік Іван Бех вважає, що у шестирічних дітей уже розвивається орієнтація на соціум, а також розуміння на певному рівні розуміти й оцінювати суспільні відносини. У цей віковий період дитина починає розуміти вагомість суспільно-значущих справ, у неї формується розуміння та оцінка соціальних явищ. Так, якщо моральні судження учнів 1-2 класів

засновані на досвіді власної поведінки та вказівках вчителя і батьків, то учні 3-4 класів окрім цього ще й намагаються аналізувати досвід інших [3, с.17].

Як зазначають психологи, спочатку з'являється інтерес до окремих фактів і явищ (1-2 класи), згодом - інтереси, пов'язані з розширенням причин і закономірностей, зв'язків і взаємозалежностей між явищами, що вивчаються (3- 4 класи).

У віці 6-10 років у школярів активно розвиваються соціальні емоції, зокрема, самолюбство, почуття відповідальності, довіра до людей, здатність до співчуття. На початок навчання у третьому класі в молодших школярів формується працьовитість, старанність, дисциплінованість, акуратність, розвивається здатність до вольової регуляції своєї поведінки. у 3-4 класах помітно починає виявлятися усвідомлене почуття обов'язку [71; 84; 87].

У процесі предметно-практичної та навчальної діяльності в молодших школярів форми спілкування ускладнюються, у всіх сферах відносини принципово змінюються ціннісні орієнтації, дитина активно долучається до норм суспільства, на новому рівні оцінює суспільні справи, закладається фундамент моральної поведінки, починає формуватися суспільна спрямованість особистості. Наприкінці періоду молодшого шкільного віку ціннісні орієнтації складаються у стійку, складну систему, яка визначає становлення їх активної життєвої позиції.

Тому у молодшого школяра важливо формувати здатність пізнавати себе як члена родини чи дитячого колективу, як учня, мешканця міста чи села, країни; виховувати у нього патріотичні почуття, закладати розуміння громадянських цінностей. Діти будь-якого віку схильні до тиску соціальних впливів, які осмислюються як добрі чи злі, красиві чи некрасиві, хороші чи погані. Вони накопичують у пам'яті конкретний емпіричний матеріал, інформацію, як основу майбутнього розвитку свідомості, основ громадянської культури.

Формування основ громадянської культури потребує цілісного підходу, який передбачає забезпечення гармонійного співвідношення різних

напрямків, способів, форм і методів виховання на засадах гуманістичного осмислення єдності внутрішнього світу особистості, взаємозв'язку загальнолюдських характеристик й індивідуальної неповторності, розуміння виключної цінності шкільного періоду для формування особистості, а також засвоєння громадянських цінностей. Потрібно враховувати також й індивідуальний досвід дитини, збагачувати його, розширювати, поглиблювати.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень показав, що першочергове значення в освітньому процесі має не стільки знання педагогом віку й індивідуальних особливостей школярів, скільки врахування їх особистісних характеристик і можливостей. Роль вчителя - організація педагогічного процесу, в якому на першому місці стоїть дитина. В особистісно-орієнтованій педагогіці виховання й навчання - сумісна діяльність учня і вчителя, спрямована на індивідуальну реалізацію учня й розвиток його особистісних якостей, тобто опора на особистісні якості вихованця.

Під впливом життєвого досвіду й власної готовності до вдосконалення людина акумулює у своїй поведінці, свідомості культурні надбання й досягнення суспільства. В українському суспільстві традиційним є ідеали добра, справедливості, гуманізму, патріотизму, моральності, законності тощо. Тож учень сучасної початкової школи повинен не тільки дізнатися й зрозуміти, що в країні діють ті чи інші закони, йому необхідно співвіднести ці закони із самим собою. Тобто, усвідомити, що вони значать особисто для нього, що йому дозволено, а що - ні.

Основи громадянської культури молодших школярів передбачають наявність почуттів, розуміння себе, своїх вчинків, їх наслідків, здатність до емпатії, співчуття до інших. Громадянські почуття - це перш за все почуття любові до своєї країни, культури, відповідальність за її долю, майбутнє, а також виконання правових і морально-етичних норм життєдіяльності людини.

Громадянськість зумовлює «шанобливе ставлення до встановлених у державі правових норм, порядків, законів, інституцій влади тощо, почуття власної гідності, повага до прав і свобод людини і громадянина, чеснот громадянського суспільства, любові до своєї Батьківщини. До громадянських якостей сучасної людини належать: «громадянський обов'язок, громадянська совість, громадянська відповідальність, громадянська свідомість, громадянська активність, повага до держави та державних інституцій, почуття патріотизму та інтернаціоналізму, висока духовність і практична діяльність, єдність громадянської свідомості та поведінки» [17, с.45].

Психолого - педагогічні дослідження пропонують чимало методик для виявлення ціннісних орієнтацій учнів, критерії визначення рівня їх сформованості [15; 71; 79]. Діагностика рівня розвитку громадянської культури передбачає виокремлення основних показників, ознак і критеріїв її сформованості. До основних показників науковці відносять ті структурні компоненти, що проявляються на рівні трьох підсистем цілісної системи громадянської культури особи:

- когнітивний (пізнавальний): знання про державну символіку, закони країни, громадянські права й обов'язки;
- конативний (емоційно-оцінювальний): готовність до активної участі в суспільній діяльності, громадському житті, здатність до співпереживання, наявність стійкої громадянської позиції, відповідальність за свої вчинки, рішення та їх наслідки;
- генеруючий (практичний): активна життєва позиція, прагнення до вдосконалення, ініціативність, ідентифікація себе як свідомого члена суспільства - громадянина.

Головним показником вихованості людини як громадянина є рівень сформованості якостей особистості й рівень прояву громадянської вихованості. З метою виявлення рівня сформованості основних інтегральних якостей громадянської культури молодшого школяра у 2023 році нами було проведене констатувальне дослідження на базі Чернівецької

загальноосвітньої школи I-III ступенів № 20, у якому взяли участь 27 учнів 4-А класу (14 хлопчиків і 13 дівчаток). За основу анкети взято опитувальник Ш. Шварца та методику незакінчених речень Н. Щуркової (ДОДАТОК А).

Учням було запропоновано відповісти на запитання анкети, проведено тематичні бесіди, тематичну гру «Мудрі закони». Результати цієї роботи дозволили скласти уявлення про наявність у молодших школярів визначальних елементів громадянської культури.

На вищому рівні четвертокласники давали чіткі відповіді на питання, брали активну участь у бесіді та тематичній грі; свої відповіді обґрунтовували, підтверджували прикладами; виявляли творчість й ініціативність; демонстрували належні знання, розуміння таких категорій, як Батьківщина, громадянин, гідність, честь, толерантність, волонтерство, право, обов'язок.

Тобто, учні з високим рівнем сформованості громадянськості мають глибокі й стійкі уявлення про Батьківщину, як рідну землю, де вони народилися, навчаються, зростають і яку готові захищати; з повагою відносяться до державних символів, історико-культурної спадщини, законів, розуміють свої права і обов'язки, є активними учасниками громадського, суспільного життя (9 учнів).

На середньому рівні учні мають достатньо повні уявлення про свою країну, знають державні символи, з повагою відносяться до законів своєї держави, проявляють інтерес до подій, що у ній відбуваються, допомагають ЗСУ, переселенцям, однак мають певні прогалини у знаннях щодо державних свят, видатних особистостей України та Буковини, таких понять, як честь, гідність, громадянська відповідальність, толерантність, окремих правових аспектів (13 школярів).

Учні з низьким рівнем сформованості громадянськості мають поверхневе уявлення про державні свята, закони, права й обов'язки, здобутки видатних особистостей України, рідного краю; не розуміють таких понять, як толерантність, честь, гідність, закон; не усвідомлюють значення власних дій

по відношенню до інших, суспільства, держави, що означає бути громадянином України (5 учнів).

Гра «Мудрі закони» (Уяви, що тебе обрали Президентом держави. Які закони ти б впровадив? Чому саме ці закони?) показала прагнення школярів, які зумовлені війною. Виходячи із сучасних реалій життя, школярі актуалізували:

- закон про переселенців (щоб люди мали де жити і що їсти);
- закон про працю (щоб люди мали, де заробити гроші на прожиття і на ЗСУ);
- закон про військових (щоб могли піти з фронту у відпустку, мали змогу лікуватися);
- закон про волонтерство (щоб усі плели сітки й допомагали нашим воїнам) тощо.

Результати констатувального дослідження свідчать про необхідність поліпшення роботи з формування основ громадянської культури у плані виховання громадянських якостей, громадянської свідомості, громадянської позиції, поглиблення пізнавальної й мотиваційної сфери молодшого школяра, Цьому сприятиме оновлення змісту навчання, посилення громадянознавчих знань, уміле застосування отриманих знань у практиці навчання, розвиток навичок громадянської поведінки та їх перетворення у стійкі риси характеру, продуктивна взаємодія учителів та учнів, інноваційні форми й методи проведення занять.

Свого часу на цьому наголошував ще Григорій Ващенко: «зі свого боку школа мусить більше уваги звертати на громадянське виховання молоді. Не досить озброїти учнів знаннями, навіть знаннями з історії нашого народу, не досить патріотичного виховання і лише через лекції. Крім слова, потрібне ще й діло. Учні мають привчатися ретельно виконувати свої громадські обов'язки й відповідати за них перед шкільною громадою і педагогами» [18, с. 64].

Початкова школа є важливою ланкою у громадянському вихованні особистості, закладаючи громадянськоцентричні орієнтири, підвалини громадянської культури. Молодший шкільний вік є сензитивним періодом для створення передумов формування певної спрямованості особистості, тож чітке визначення цілей виховання, розуміння індивідуальних особливостей дитини, наявність позитивного емоційного фону дозволяє зробити процес розвитку особистісних основ дитини керованими, закласти міцний фундамент розвитку громадянських якостей, громадянської культури особистості.

Особливостями формування основ громадянської культури молодших школярів є врахування їх вікових особливостей, актуалізація ціннісних орієнтирів, громадянських знань, якостей характеру з опорою на інтелектуально-ціннісний, емоційно-рефлексивний, діяльнісно-вчинковий компоненти.

2.2. Розвиток основ громадянської культури учнів початкової школи на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ»

Реалії сучасного життя актуалізують для педагогів настанову В.О. Сухомлинського: «Виховайте людину і ви виховаєте громадянина» [94, с.475], оскільки виховання громадянина, активного учасника суспільного життя у державі є нагальним і невідкладним завданням сучасної школи.

Вирішуючи проблему громадянського виховання й формування основ громадянської культури як його складової, початкова школа перш за все свої зусилля зосереджує на формуванні у школяра ціннісного відношення до явищ суспільного життя. Як зазначається у пояснювальній записці до типової освітньої програми, розробленої О.Я. Савченко (3-4 кл.), метою початкової освіти є: «всебічний розвиток дитини, її талантів, здібностей, компетентностей та наскрізних умінь відповідно до вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей і потреб, формування цінностей; розвиток самостійності, творчості, допитливості, що забезпечують

її готовність до життя в демократичному й інформаційному суспільстві, продовження навчання в основній школі» [65,с.1].

Колективом науковців Інституту проблем виховання НАПН України під керівництвом І. Бега у 2018 році було розроблено Програму «Нова українська школа у поступі до цінностей». Обґрунтовуючи сучасні внутрішні й зовнішні виклики виховання, дослідники особливо виокремили такий внутрішній ключовий компонент національних цінностей, як національна самоідентифікація, зміст якого розкривається через два концепти: Я-Українець; Ми - Українці [60; 63]. Значений компонент у контексті завдань НУШ, сприяє реалізації одного із її основних завдань - розвитку громадянської компетентності, яка має забезпечуватися наскрізно, через увесь процес навчання (Л.Гриневич).

На думку професора Омеляна Вишневського, «ідея українськості передбачає: наявність українського духу в усіх навчальних предметах, на уроці, в усіх виховних заходах» [23, с.232]. Звичайно, у кожній навчальній дисципліні, закладені можливості для громадянського виховання особистості. На думку багатьох дослідників цього питання [7, 34, 43], у першу чергу це стосується уроків громадянської освіти, української мови, літературного читання.

Основною формою освітнього процесу в сучасній початковій школі є урок. Великі можливості для формування цілісної громадянської свідомості, основ громадянської культури школярів мають інтегровані уроки, перевагою яких є те, що вони дозволяють пізнавати окремі явища чи предмет вивчення з різних сторін.

Розглянемо особливості формування основ громадянської культури учнів початкової школи у процесі навчання на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ», запровадженого у початковій школі з початком освітньої реформи «Нова українська школа» (2012/18 навч. рік), однією із складових якого є громадянська та історична галузь.

Вивчення цієї навчальної дисципліни особливо актуалізується в умовах московської військової агресії та інформаційної війни проти України, оскільки курс безпосередньо спрямований на формування свідомого громадянина з демократичною, національно-патріотичною, україноцентричною позицією, органічно поєднує правові, аксіологічні, культурологічні аспекти.

У пояснювальній записці до інтегрованого курсу «Я досліджую світ» зазначається, що метою навчальної програми є: «особистісний розвиток молодших школярів на основі формування цілісного образу світу в процесі засвоєння різних видів соціального досвіду, який охоплює систему інтегрованих знань про природу і суспільство, безпеку життєдіяльності, ціннісні орієнтації в різних сферах життєдіяльності та соціальної практики, способи дослідницької поведінки, які характеризують здатність учнів розв'язувати практичні задачі» [65, с.60].

Серед завдань, які пропонуються для реалізації поставленої мети, виокремимо ті, які безпосередньо зорієнтовані на формування основ громадянської культури молодшого школяра та її основних інтегральних якостей:

- пізнання суспільного життя (встановлення залежностей в природі й суспільстві, розуміння взаємозв'язку між докладеними зусиллями та результатами діяльності, причинно-наслідкових зв'язків ризикованої поведінки);

- україноцентрична орієнтація (усвідомлення своєї належності у громадянському й соціально-культурному сенсі до України, гордість за її історію; пошана до державних і національних цінностей, ініціативність у громадських акціях, патріотична налаштованість);

- толерантність у соціальній комунікації; знання своїх прав і обов'язків; дотримання законів, суспільних норм і правил; навички співпраці у різних видах діяльності [65, с.61].

Отже, в означеному курсі акцентовані пріоритети виховання основ громадянської культури молодшого школяра, які репрезентовані через такі змістові лінії:

- «Людина» - пізнання себе і своїх можливостей як частини природи й суспільства;
- «Людина серед людей» - соціальні норми; стандарти поведінки; моральні норми; соціальні ролі, волонтерство;
- «Людина в суспільстві» - громадянські права та обов'язки, пізнання України, національної культури;
- «Людина і світ» - толерантність до різноманітності світу, добродійність, взаємодопомога;
- «Природа», її різноманітність;
- «Людина і природа» - екологічна свідомість, відповідальність, природоохоронна діяльність.

Аналіз змістового наповнення програм для 3-4 класу показав, що в урочній діяльності найбільш орієнтованими на виховання основ громадянської культури є такі теми:

3 клас – *«Людина серед людей»*: Людина - частина природи і суспільства (спілкування і взаємодія з іншими; суспільні групи, які мають найбільший вплив на розвиток людини - сім'я, дитячий колектив, друзі; правила поведінки у сім'ї, школі, громаді; почуття відповідальності перед родиною); Риси характеру, які сприяють досягненню успіху в житті, забезпечують дружні взаємини з іншими та які заважають цьому (розпізнавання позитивних і негативних рис характеру, розуміння ролі наполегливості й старанності у досягненні мети); Взаємодія та співпраця з іншими (спільне навчання, гра, праця; уміння товаришувати, вирішувати посильні проблеми школи, громади; знання моральних норм, правил поведінки під час шкільних і громадських заходів, вирішення конфліктів мирним шляхом) [65, с. 62-10].

Вивчення означених тем передбачає:

- моделювання (способів поведінки чужого ставлення до членів своєї родини; способів вирішення конфліктних ситуацій; поведінки під час повітряної тривоги, виявлення вибухонебезпечних предметів;

- практичні роботи (обговорення правил поведінки, прийнятих у суспільстві; інсценізація поведінки у громадських місцях).

«Людина у суспільстві», теми: Людина - частина суспільства; Суспільство як єдність людських спільнот, їх різноманітність; Стосунки людей у суспільстві ; Україна - незалежна держава; Символи держави: Герб, Прапор, Гімн, державна мова, їх значення, Пам'ятні події, державні й народні свята, їх історія; Славетні українці; Правила поведінки у пам'ятних місцях, під час урочистих заходів; Права людини; Взаємозв'язок між вчинком і наслідком; Правопорушення як порушення прав інших [65, с.65-66].

Учителю рекомендується при вивченні означених вище тем використовувати такі методи, як спостереження, дослідження, вправління. Наприклад, створення альбому, портфолію, тематичної виставки. У контексті особистісно-орієнтованого навчання доцільним буде розв'язування прогностичних задач (ситуації вибору поведінки в різних обставинах).

«Людина і світ», теми: Україна - європейська держава; Славетні українці, їхній внесок у світову науку, культуру, спорт [65, с.17-21]. Наприклад, вивчаючи тему «Славетні українці», третьокласників долучають до проектної діяльності - створення проекту (інформація про видатних особистостей України із різних сфер життя).

«Природа», теми: Охорона води, повітря, ґрунтів (знання традицій народної культури - ставлення українців до Природи як до Храму, Мати-Земля, Мати-Вода); Охорона рослинного і тваринного світу. Червона книга України (гуманне ставлення до тварин, піклування про них). Означені теми виховують екологічну свідомість, що є важливим елементом громадянської культури особистості.

Спостереження за роботою вчителя під час проходження педагогічної практики, показали, що пізнавальні процеси третьокласників активізують

такі прийоми критичного мислення, як «Ромашка Блума», «Фішбоун», «Кластер», а також технологія «Шість капелюхів».

«Людина і природа», теми: Взаємозв'язки людини і природи; Правила поведінки у природі; Охорона природи (культура поведінки в природі). Кращому засвоєнню матеріалу при вивченні цих тем, згідно вимог програми, сприяє моделювання та аналіз ситуацій перебування у природі.

4 клас. Змістове наповнення програми «Я досліджую світ» для четвертого класу структуровано таким чином, щоб «розширити, поглибити вивчений матеріал попередніх років, узагальнити його, підсилюючи розуміння необхідності національного, громадянського самопізнання та пізнання свого роду, народу, України, українства загалом, усвідомлення кожним учнем особистої причетності до долі українського народу, активної участі у творенні його майбутнього, плекання кращих рис характеру та громадянської культури громадянина» [65]. У контексті проблематики нашого дослідження – це такі теми:

- Неповторність кожної людини; Життя людини - найвища цінність; Благодійність як прояв добра і співчуття, взаємодопомоги («Людина»);

- Культура поведінки; Правила поведінки в громадських місцях, вдома; Уникнення конфліктів з іншими людьми; Моральні норми («Людина серед людей»);

- Ознайомлення з громадськими правами та обов'язками; Основні символи держави; Народні символи; Турбота кожного про оточення, довкілля, історичну та культурну спадщину; Пам'ятки твого краю; правопорушення серед дітей і юридична відповідальність за їх скоєння («Людина в суспільстві»);

- Внесок кожної людини у збереження різних культур в природних багатств («Людина і світ»);

- Народні традиції, що відображають ставлення українців до природи; Охорона природи в Україні («Природа»);

Діяльність людини, що допомагає збереженню природи; Природоохоронні заходи; Правила поведінки у природі; Захист і збереження природи - справа кожного громадянина [65, с.7--74].

Як бачимо, інтегрований курс «Я досліджую світ» «органічно поєднує природознавчий аспект знань про Україну із суспільствознавчим і розглядає ці знання на культурологічному рівні» [65]. Матеріал програми передбачає інформаційно - емоційний вплив на становлення кожного школяра як громадянина, господаря своєї землі, творця себе, своєї родини, держави, світу, «інтегрує й підсилює знання з інших навчальних предметів, допомагає учням узагальнити знання з різних галузей і сфер життя» [65].

Реалізувати потребу школяра у розвитку інтелектуальної, мотиваційної, емоційної та інших сфер допомагають нестандартні уроки: уроки мудрості, мужності, доброти; уроки-диспути, ті, які нагадують публічні форми спілкування (діалог, телеміст, усний журнал); сюжетно-рольові (Я працюю дільничим, Я - законотворень, Я- пластун, Я - українець, Я - європеєць, Я - активний громадянин, Я - волонтер та ін.).

Формування основ громадянської культури зростаючої особистості неможливе без виховання моральних якостей та правової культури. Серед моральних якостей, які визначають відношення людини до суспільства, її громадянську поведінку, дослідники виокремлюють патріотизм - любов до Батьківщини, піклування про інтереси держави, повага до історичного минулого, традицій, обов'язок і відповідальність.

З точки зору правових аспектів, процес формування основ громадянської культури покликаний формувати у школярів уявлення про громадянське суспільство, його цінності, норми. У цьому контексті, ефективність виховних впливів на уроці залежить від:

- «прогнозування вчителем вивчення тем щодо можливого структурування змісту матеріалу з метою формування інтегральних якостей громадянської культури молодших школярів;

- ретельного аналізу прерогативи та обґрунтування мети вибору тих чи інших знань із скарбниці народної мудрості;
- добору до теми необхідного матеріалу, визначення етапу уроку, на якому доцільно використати даний матеріал (актуалізація знань учнів, перевірка засвоєних знань, умінь і навичок, вивчення нового матеріалу, закріплення вивченого матеріалу)» [78, с.130].

Серед методів формування громадянської компетентності, основ громадянської культури, які використовуються вчителем на уроці віднесемо як традиційні (стимулювання діяльності й поведінки, усвідомлення громадянських цінностей), так й інтерактивні (евристична бесіда, дискусія, створення ситуації успіху, «Мікрофон», «Мозкова атака», «Акваріум», «Робота в парах», «Розігрування ситуації в ролях», «Займи позицію», «Мозаїка», гра «Так чи ні?» квест «Віртуальна екскурсія до Верховної Ради України» тощо). (ДОДАТОК В).

Зауважимо, що саме застосування інтерактивних методів навчання завдяки творчому підходу полегшує процес засвоєння знань; навчає правильно висловлювати думки, відстоювати свою точку зору; через включення у різноманітні життєві ситуації збагачувати свій соціальний досвід; поважати думки інших, прагнути до діалогу, вибудовувати конструктивні відносини у колективі, розв'язувати конфлікти; якнайліпше сприяє розвитку ефективної міжособистісної взаємодії, порозуміння, толерантності, формуванню громадянськості (ДОДАТОК Б).

Важливим в означеному процесі є також творче використання підручника, адже це забезпечує як емоційність навчання, так і процесуальне забезпечення інтеграційної функції курсу «Я досліджую світ».

Наприклад, зміст підручників Т. Гільберг, за якими навчаються учні й які відповідають Типовій освітній програмі для 3-4 класів закладів загальної середньої освіти, розробленій під керівництвом О.Я. Савченко, базується на частково-пошукових методах навчання, спрямованих на розв'язання основних завдань дисципліни. Робота з текстом, ілюстраціями, творчі завдання, вправи,

мініпроекти навчає школярів працювати з різними джерелами інформації, готувати презентації, працювати самостійно і взаємодіяти у колективі, приймати виважені рішення, планувати власну діяльність, бути наполегливими у досягненні поставлених цілей, зміцнює почуття обов'язку, волі [25;26].

Отже, роки навчання дитини у початковій школі, мають велике значення для здійснення громадянського виховання, формування основних інтегральних якостей громадянської культури молодшого школяра. В.О. Сухомлинський свого часу зазначав: «...займіться перспективою становлення людини-громадянина, адже дитина, якій сьогодні сім років...через десять років на ваших очах стане громадянином» [96, с.294].

2.3. Виховання громадянської культури молодших школярів у процесі позаурочної діяльності

Позаурочна виховна робота тісно пов'язана з навчальною діяльністю школярів, водночас, за твердженням дослідників, являє собою своєрідну автономну область освітнього процесу, оскільки для діяльності школяра характерними є більша самостійність, креативність, диференціація тощо.

«Складні умови, за яких нині здійснюється виховання учнів, вимагають і нових підходів до організації виховної діяльності педагогічних колективів, розширення її меж, які дозволили б різними засобами впливу викликати розуміння суті виховання кожним школярем, залучивши його до активної громадської діяльності і суспільно-корисної праці» [36, с.17].

У цьому контексті, діяльність вчителя полягає в ознайомленні учнів із законами і правовими нормами держави, формуванні відповідального ставлення учнів до законів і правових норм; співробітництві з відповідними правовими організаціями з метою правового просвітництва учнів; в організації й проведенні позакласних заходів, спрямованих на формування умінь і навичок громадянської поведінки, формування умінь керуватися мотивами обов'язку, честі, совісті [43, с.105].

У громадянському становленні зростаючої особистості важливе місце посідає участь школярів в діяльності дитячих об'єднань і організацій. На виховання кращих громадянських рис характеру людини спрямовані виховні програми таких українських громадських організацій, як «Пласт», «Асоціація Гайдів», «Січ». Метою цих програм є виховання справжніх громадян України, лідерів, які інтереси громади, держави, своєї країни ставлять понад власні інтереси, стають надалі провідниками у будь-якій сфері суспільства.

Скаутське виховання передбачає розуміння принципів суспільної справедливості, гідності, честі, гуманізму. Одним із пріоритетних завдань Пласту в сфері громадянського виховання є залучення вихованців до соціальної активності, сповідування цінностей громадянського суспільства. В основі Пластової присяги - скаутська обіцянка: «Бути вірним Богові та Україні», допомагати іншим та жити за Пластовим законом», що знаходить своє органічне продовження у скаутських ритуалах, зокрема, вітанні.

Вітаючись, пластуни промовляють СКОБ, що має свою символіку: сильний розумом і тілом, красивий душею, обережний у помислах і планах, бистрий у думці й справах. У скаутських гуртках панує атмосфера турботи, братерства, взаємодопомоги, підтримки. Саме тому скаутське виховання сприяє всебічному вихованню патріота, громадянина, гармонійно розвиненої особистості.

Упродовж свого існування, скаутські організації накопичили величезний досвід роботи в кризових умовах, практик виживання, надання першої медичної допомоги, розв'язування складних ситуацій тощо (наприклад, «Пласт» - єдина громадська організація, яка безперервно діє понад 111 років). Цей досвід є надзвичайно цінним і потрібним в умовах воєнного стану, російської агресії. Це вкрай потрібна робота, яка спрямована на гартування духовних сил особистості, внутрішньої сили, фізичний розвиток, виховання цінностей.

Члени пластових гуртків активно займаються волонтерством: збирають кошти на допомогу ЗСУ, плетуть сітки, виготовляють окопні свічки, сухпайки, беруть участь у благодійних ярмарках, збирають гуманітарну допомогу для переселенців. Війна загострила відчуття того, що треба бути готовим відстоювати свою землю, свою незалежність, бути активним учасником суспільних процесів. Цього навчають скаутські організації через відповідну систему виховних впливів.

Однією із важливих складових громадянського суспільства, потужним засобом формування громадянської культури молодших школярів нині є волонтерська діяльність.

За даними наукового проекту Zagoriy Foundation «Благодійність у часи війни», 86 % мешканців України стали благодійниками впродовж останнього року, кожен третій українець займався волонтерською діяльністю /для порівняння: у 2021 р. цей показник становив 5 %/ [75, с.32]. Дослідники зазначають, що в умовах воєнного стану активну участь у волонтерському русі беруть і молодші школярі. Козубовська Ірина, доктор педагогічних наук, професорка, в одній із своїх праць справедливо зазначає, що користь від їх залучення до цього процесу полягає перш за все у тому позитивному впливі, «який волонтерська діяльність здійснює на формування особистості молодшого школяра, виховання у нього таких властивостей, як гуманізм, емпатія, милосердя, відповідальність та ін.» [75, с.73].

Особливе місце у процесі формування основ громадянської культури молодшого школяра посідає виховання патріотичних почуттів, любові до своєї малої Батьківщини, рідної місцевості, місцевих традицій, культурної спадщини. Це можуть бути екскурсії як пам'ятними місцями Буковини («Історичні пам'ятки мого краю», «Архітектурні пам'ятки Чернівці»), так і в музеї, зустрічі з видатними особистостями, що емоційно переживається дитиною, зміцнює та розвиває почуття любові до Батьківщини та громадянськості.

Доцільно проводити вікторини, що актуалізують уявлення школярів про знаменитих земляків, які були патріотами, життя яких слугує прикладом громадянській позиції:

- Євген Гакман - український церковний та політичний діяч, православний єпископ, перший Митрополит Буковини і Далмації;
- Степан Смаль-Стоцький - видатний український вчений, мово та літературознавець, історик, один із фундаторів Української академії Наук;
- Ольга Кобилянська - видатна письменниця;
- Омелян Попович - визначний український громадсько-політичний і державний діяч, педагог, просвітитель;
- Юрій Федькович - поет, письменник;
- Сидір Воробкевич - видатний просвітитель, педагог, поет, композитор та громадський діяч;
- Володимир Івасюк - видатний український композитор і поет, один із основоположників української естрадної музики, автор «Червоної Руги»;
- Дмитро Гнатюк - видатний оперний співак, режисер і педагог;
- Софія Ротару, Назарій Яремчук, Павло Дворський - українські визначні співаки, народні артисти України;
- Андрій Шкурган оперний співак, заслужений артист України; Микола Мозговий - естрадний співак, композитор, народний артист України;
- Іван Миколайчук - кіноактор, кінорежисер, сценарист;
- Леонід Каденюк - перший космонавт України та ін..

Молодші школярі з цікавістю долучаються до пошукової роботи на тему «Історії вихідців з Буковини, які стали знайомими в цілому світі»:

- Вікторія Нуланд: американська дипломатка і політична діячка, в адміністрації Байдена займає третю за значущістю посаду в Держдепі - заступниця Державного секретаря США з політичних питань (її дідусь з Новоселиці);

- Рамон Джон Гнатишин: відомий канадський політик, екс-генерал-губернатор Канади (батько, колишній канадський сенатор, був вихідцем із Вашківців на Вижниччині);

- Стів Возняк: родоначальник комп'ютерних технологій, співзасновник фірми Apple (батько-виходець із Буковини);

- Юлій Едельштейн: спікер Ізраїльського парламенту (уродженець Чернівців);

- Міла Куніс: телеактриса (уродженка Чернівців).

Така робота сприяє розвитку в учнів почуття гордості за свою малу Батьківщину, відчуття того, що вони є органічною часткою свого народу, що вони - громадяни України, українці.

Діяльність школярів у рамках позаурочної виховної роботи є багатогранною і різноманітною. І чим ширше коло діяльності, тим більше збагачується духовний світ дітей, більше перспектив для формування громадянської культури особистості. «Спосіб організації кожного із видів діяльності вимагає від педагога творчого підходу. Слід при цьому враховувати, що одні і ті самі форми можуть стосуватися різних напрямків діяльності школярів. Тому більш доцільним вважають проведення комплексних форм виховання, які узагальнюють сукупність виховних впливів, форм і методів» [114, с.22].

Щодо форм і засобів виховання, то дослідники наголошують тезу про те, що: «Залежно від того, з яких позицій розглядати окремі фактори виховного впливу, їх можна віднести або до засобів, або до форм. Якщо брати за основу їх змістову сторону, то це, безперечно, засоби виховання, якщо ж брати організаційно-технічні моменти, то вони виступають як форма. Наприклад, кіно є і засобом виховання, і формою його організації, бесіда виступає одночасно формою організації виховного процесу, його засобом і методом» [81, с.52]. Для учнів молодшого шкільного віку цікавими завданнями є долучення їх до створення чогось своїми руками, наприклад,

різноманітних таблиць, схем, Мапи Євросоюзу (столиці, прапори), презентацій: історичні місця Буковини, наші захисники-буковинці тощо.

Позаурочні заходи на громадянську тематику зміцнюють моральні орієнтири, формують систему громадянських цінностей особистості молодшого школяра. Ефективними формами такої роботи є гуртки, наприклад, «Я- громадянин». Тематика занять:

- Україна - моя Батьківщина.
- Символи нашої держави.
- Буковина - мій рідний край, частина України.

Екскурсія:

- Наша вулиця.
- Наше місто.
- Наше село.
- Народні героїчні казки та легенди.
- Українські гетьмани.
- Українські герої.

У своїй практичній роботі я намагаюся також долучати своїх учнів до різних видів суспільно-корисної діяльності. Так, діти з великою охотою беруть участь у волонтерській діяльності, ми виготовляли ангелики-обереги для воїнів ЗСУ; влітку, у пришкільних таборах збирали лікарські рослини, створювали композиції для лікувальних чаїв (липа, смородина, ожина, малина, суниця, шипшина); також молодші школярі беруть участь і в екологічних акціях, природоохоронній діяльності: очищення шкільного саду, берегів річки; виготовлення годівничок для пташок, рятування первоцвітів, мурашників тощо.

Широкі можливості по залученню школярів до суспільної діяльності мають бесіди і розповіді про мужність, честь, гідність, перегляд кінофільмів про героїчні сторінки нашого минулого і сьогодення, конкурси, виставки дитячих робіт, свята: «Яким я бачу День Перемоги?», «Яким я бучу майбутнє нашої країни?», «У гостях добре, а вдома - краще», « Я-

громадянин незалежної держави»; конкурс знавців законів України; конкурс читців поезій на воєнну тематику тощо.

Проведення виховних заходів - це своєрідне художнє оформлення суспільного життя. Робота по їх підготовці на першому етапі передбачає вибір теми, яку можна пов'язати із знаменними календарними датами: «Революція Гідності», «День прапора», «День українського козацтва» тощо.

Другий етап - визначення змісту заходу, його структури, робота над сценарієм. Для цього учням пропонується провести пошукову роботу з теми, підготувати обладнання, опрацювати літературу.

Третій етап - безпосередня підготовка до заходу із залученням школярів та проведення заходу, який, згідно вимог, має тривати не більше години.

На завершальному етапі ми здійснюємо педагогічний аналіз проведеного: позитивні аспекти, можливі прорахунки, підводимо підсумки.

У контексті нашого дослідження, акцентуємо такі форми позаурочних виховних заходів:

- *шкільні свята*: «Земля добром повниться», «Наші герої», «Свято українського козацтва», «Історія мого міста», «Закон і я», «Наші державні символи», «Запрошуємо до доброчинності», «Годівничка для синички», «Не ламай калину, не рубай тополю», «Ми всі однакові, ми всі - різні», «Україно, ти моя єдина!»;

- *благодійні акції*: «Нашим захисникам», «Пташечко маленька», «Алея для воїнів», «Чорнобривців насіяла мати», «Чисто там, де не сміять», «Наша зелена аптека», «Добра іграшка» (збір, або виготовлення іграшок для дітей внутрішньо переміщених осіб), «Оберіг для воїна», «Подарунок ЗСУ» ;

- *зустрічі з гостями*: представниками влади, правоохоронних органів, авторами цікавих книг, істориками, воїнами;

- *прогулянки та екскурсії*: у природу, міську раду, історичними місцями;

- *вікторини, змагання, КВК, брейн-ринг, диспути* на громадянську тематику: «Відомі українці», «Назви прислів'я про рідний край, Вітчизну», «Назви сім чудес України», «Які закони України ти знаєш?», «Держава. Як і

хто керує державою. Що може зробити для неї кожен громадянин», «Що таке національна пам'ять?» тощо.

Виклики часу, військова агресія російської федерації вимагають у виховній роботі нових акцентів З огляду на воєнний стан, пріоритетними напрямками мають стати такі, як:

- емоційна та психологічна підтримка школярів (тренінги, години спілкування, тематичні вправи);

- навчання правил поведінки в умовах воєнного стану (тематичні виховні години, пам'ятки, навчальні проєкти: закони, приписи; правила дій під час тривоги, виявлення вибухонебезпечних предметів; основи першої домедичної підготовки);

- посилення взаємозв'язку родини і школи (співпраця у просвітництві, волонтерській, благодійній діяльності);

- розвиток критичного мислення, медіа грамотності (тематичні виховні години, тренінги, тематичні проєкти, диспути - протидія інформаційним фейкам, ворожій пропаганді);

- національно-патріотичне виховання, складовою якого є виховання громадянське (заходи національно-патріотичної спрямованості, громадянського виховання; добродійна діяльність, волонтерство; акції пам'яті; навчальні проєкти, присвячені українським героям, їх подвигам у боротьбі за свободу й незалежність; зустрічі з ветеранами АТО, ООС, учасниками бойових дій).

Одним із вагомих завдань, як стоїть перед сучасним суспільством, українською державою, є створення умов для формування виваженої, активної громадянської позиції особистості, як під впливом державних інститутів, так і під волевиявленням окремої людини чи колективу. Процес формування громадянської культури зростаючої особистості носить поетапний характер і включає в себе наступне:

- стимулювання у школярів потреби продукування громадянсько-патріотичних почуттів і якостей;

- детальне роз'яснення школярам сутності й моральної значимості для кожної людини таких якостей, як громадянськість і патріотизм;
- активування відповідних емоційно-чуттєвих переживань й вироблення таких поглядів і переконань, які є основою громадянсько-патріотичної свідомості;
- формування в учнів досвіду громадянської поведінки, активної громадянської позиції й готовності до активної участі у житті суспільства;
- розвиток і закріплення здібностей до прояву вольових зусиль, пов'язаних з громадянською поведінкою й діяльністю школярів.

Громадянське виховання може бути ефективним лише за умови опори на особистий досвід учнів. У відриві від реалій може статися зміщення у бік теоретичних знань про громадянську культуру. Важливим чинником формування громадянської культури є особистий досвід людини. Тільки знання про громадянську культуру, отримані у процесі поєднання навчання і практичної діяльності, дозволять осмислити дійсний зміст того, що відбувається у країні й світі. Формування ціннісних орієнтацій, основ громадянської культури молодших школярів можливе за умови інтеграції громадянських знань й особистого досвіду учнів.

Висновки до 2 розділу

Громадянське виховання зростаючої особистості - одне із найвагоміших завдань сучасної початкової школи. Це закономірно, оскільки у житті нашого суспільства в зв'язку з російською агресією зростає роль і значення громадянських засад.

Для формування основ громадянської культури молодших школярів першочергове значення має врахування вікових особливостей, можливостей громадянського становлення прав і обов'язків, норм поведінки й діяльності школяра.

Молодший шкільний вік є сенситивним періодом для виховання позитивних рис особистості, у тому числі громадянськості. Податливість, схильність до навіювання й наслідування, авторитет дорослих створюють благодатні передумови для успішного вирішення означеної проблеми. Психологи вважають, що саме в молодшому шкільному віці відбувається активний процес накопичення інформації, знань, досвіду про позитивне й негативне в житті суспільства, про взаємостосунки між людьми, про свободу вибору тієї чи іншої моделі поведінки. Саме цей вік дає великі можливості для розвитку почуття патріотизму, громадянської свідомості, громадянської культури.

Основною вимогою до уроків інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (громадянська та історична освітня галузь) є такі: активне навчання, тобто, навчання в дії, через досвід, оскільки культура громадянства перш за все передбачає практичну спрямованість; вивчення матеріалу повинно ґрунтуватися на відповідних завданнях, оскільки це дає школярам відчуття власних досягнень, надає процесу навчання осмисленості; робота в команді,

що надихає до співпраці, обміну досвідом, толерантності; використання інтерактивних методів навчання; критичне мислення як запорука самостійності, що є однією із ознак демократичного громадянства.

Сформовані ознаки інтегральних основних якостей громадянської культури молодшого школяра проявляються у наступному: потреба активної участі у суспільних справах; прагнення до виходу з особистої інертності, байдужості, апатії по відношенню до близького соціального оточення в мікро - і макросвіті, обумовленими соціально-економічною й психологічною нестабільністю воєнного стану; усвідомлення особистої відповідальності перед учнівським колективом; потреба реалізації власних можливостей у різних видах позитивної діяльності, виконання суспільних доручень; дотримання естетичних норм у творчій діяльності; прояв морально-етичних особистісних якостей у процесі спілкування з однолітками й дорослими; свідомість особистісних громадянських устремлінь при різних видах індивідуальної й суспільної діяльності.

Велике значення у досягненні позитивних результатів з виховання основ громадянської культури молодших школярів має позаурочна діяльність, оскільки в основному спрямована на практику, завдяки чому поглиблює ціннісні громадянські орієнтири, сприяє формуванню кращих громадянських якостей. Процес формування основ громадянської культури особистості буде ефективним і за умови тісної взаємодії сім'ї та школи, активного включення батьків у позаурочну діяльність (допомога у підготовці виховних заходів, організації зустрічей; співпраця у добродійній діяльності, просвітництві щодо прав, обов'язків, відповідальності в умовах воєнного стану).

Робота з формування основ громадянської культури молодших школярів через позаурочну діяльність сприяє вихованню учня, який відповідає моделі випускника початкової школи: комунікативний, володіє культурою спілкування, з повагою відноситься до національних і

загальнолюдських цінностей; уміє відстоювати свої погляди й переконання, долати труднощі; впевнений в собі; здатен до самодисципліни; має почуття власної гідності, патріотизму, належності до громадян України тощо.

ВИСНОВКИ

Новітні виклики, агресія росії, загроза незалежності актуалізують питання громадянського виховання, як одного із вагомих факторів консолідації суспільства, збереження національної безпеки.

Чинні державні документи визначають та узгоджують мету, завдання та основні напрями громадянського виховання зростаючої особистості в правовому полі. Нова стратегія виховання підростаючого покоління ґрунтується на основі співпраці органів державної влади, громадських організацій та системи освіти.

Концепція НУШ (2016), Закон України «Про освіту» (2017), Концепція розвитку громадянської освіти в Україні (2018/22), Указ Президента України від 18.05.2019 № 286/ 2019 «Про стратегію національно-патріотичного виховання», Постанова Кабінету Міністрів України від 30.06.2021 № 673 «Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України», «Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України та заходи щодо її реалізації до 2025 року (наказ МОН № 527 від 06.06.2022) наголошують «удосконалення та розвиток цілісної загальнодержавної політики національно-патріотичного виховання шляхом формування та утвердження української громадянської ідентичності» [74, с. 24].

Аналіз наукової розробленості проблеми показав, що питання формування громадянської культури особистості у різноманітних аспектах досліджувалась й досліджується політологами, соціологами, педагогами, психологами. У вітчизняній педагогічній думці нею займалися Г. Сковорода, К. Ушинський, С. Русова, Г. Ващенко, В. Сухомлинський, та ін.. Серед сучасних дослідників цієї

проблеми – І. Бех, О.Вишневський, Ю.Руденко, О. Роговець, М. Стельмахович О. Сухомлинська, Г. Філіпчук та ін.

Сучасні тенденції розвитку ідей громадянського суспільства є логічним продовженням основних ідей в області виховання демократичної громадянськості, накопичених в історії вітчизняної педагогіки. Новітні розробки концепцій, моделей, програм громадянського виховання особистості повинні враховувати як педагогічні здобутки попередніх періодів, так і сучасні реалії, виклики нового часу, поглиблюючи гуманістичний аспект виховання.

Розвиток основ громадянської культури учнів початкової школи у процесі навчання передбачає формування і розвиток особистості учня, врахування його індивідуально-психологічних особливостей, соціального досвіду, мотивів, потреб, здібностей. Тому методи й форми навчання визначаються віковими особливостями школярів, метою, завданнями, змістом навчальної дисципліни. У сучасній початковій школі найбільш ефективними методами, що сприяють інтенсифікації й оптимізації навчального процесу, формування основ громадянської культури є інтерактивні методи - активне навчання, співпраця, взаємонавчання, навчання через дію.

Широкі можливості для формування основних інтегральних якостей громадянської культури молодшого школяра дають різні види діяльності у позаурочній сфері: пізнавальна; спортивно-оздоровча; природоохоронна, волонтерська та ін.. Григорій Ващенко слушно зазначав, що для маленьких громадян: «Школа, мусить стати для маленькою батьківщиною, яку вони люблять і честю якої дорожать, яку вони разом з педагогом розбудовують» [37, с.56].

Результати констатувального дослідження, аналіз практики урочної та позаурочної роботи дозволяють виокремити такі педагогічні умови виховання основ громадянської культури учнів молодшого шкільного віку:

- усвідомлення учнями сутності громадянськості, прищеплення поваги до історико-культурної спадщини рідного народу;

- виховання поважливого ставлення до державних символів країни, органам державної влади;
- підвищення виховного потенціалу змісту навчальних дисциплін, насичення його українознавчими, громадянськими концептами;
- розвиток соціально значимої діяльності, волонтерства, педагогічна підтримка дитячих громадських організацій, шкільне самоврядування.

До шляхів формування основ громадянської культури зростаючої особистості віднесемо такі: формування основних інтегральних якостей громадянської культури молодших школярів у процесі навчання (використання виховного потенціалу змісту навчальних дисциплін сучасної початкової школи, особливо інтегрованого курсу «Я досліджую світ»); виховання основ громадянської культури у процесі позаурочної діяльності (участь у суспільних справах, волонтерство).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева О. В. Формування громадянської позиції сучасної молоді *Педагогіка і психологія*. 2006. № 2 (51). С. 31–35.
2. Архипенко Л. М. З досвіду спільної діяльності освітніх закладів, сім'ї, громадськості з виховання громадянина України. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : Зб. наук. пр. : У 2 кн. К., 2009. Кн.1. С. 83–91.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : У 2 книгах : Навчально-методичний посібник К. : Либідь, 2003. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади. 2003. 277 с.
4. Бех І.Д. Молодший школяр у виховному просторі міжособистісних взаємин. *Початкова школа*. 2011. № 6. С. 1-4.
5. Бех І. Д. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України (Програмно-виховний контекст). Київ: ІПВ НАПН, 2014. 47 с.
6. Бех І. Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. праць. Інститут проблем виховання НАПН України. Вип. 20. Кн. 1. Київ. 2016. 360 с.
7. Бібік Н.М. Зростаємо громадянами: розповідь про Конституцію України: навч. пос. / Н.М.Бібік, М.М.Ілляш. К.: Веселка, 2007. 87 с
8. Бібік, Н. Уроки громадянського виховання. *Початкова школа*. 2002. – № 12. С. 31-32 .
9. Бібік, Н. Уроки громадянського виховання. *Початкова школа*. 2003. № 2. С. 5-6.

10. Біла книга національної освіти України / Т.Ф. Алексєєнко та ін.; НАПН України; за заг. ред. акад. В. Г. Кременя. Київ: Інформ. системи, 2010. 342 с.
11. Богуш, Денис. Сила землі: від національної ідеї до виховання нової еліти. К: ПП НВЦ «Профі», 2014. 75 с.
12. Бондар Л. В. О. Сухомлинський : основні пріоритети у вихованні громадянськості. *Рідна школа*. 2007. № 9. С. 19-22.
13. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. URL: http://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-educationUkraine-ukr_YB.pdf.
14. Боровик І. Громадянська освіта в початковій школі. *Відкритий урок : розробки, технології, досвід*. 2009. № 4. С. 45-47.
15. Бургін М. Виховання громадянина : проблеми, структури, функції. *Освіта України*. 2007. № 11. С. 4.
16. Бухун А. Г. Громадянська освіта української молоді: нормативні засади та неперервність розвитку. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2021. № 74, Т. 1. С. 66–71. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2021/74/part_1/14.pdf;
17. Бушнєв Ю.С. Громадянськість як інтегральна якість особистості: філософсько-педагогічні запити. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. 2014. № 50. С.45-49.
18. Ващенко, Григорій. Виховний ідеал. Полтава: Ред газ Полтавський вісник, 1994. 191 с.
19. Великі запитання маленьких громадян. Як викладати громадянську освіту в початковій школі. Електронний ресурс. Режим доступу <https://nus.org.ua/view/velyki-zapytannya-malenkyh-gromadyan-yak-vykladaty-gromadyansku-osvitu-v-pochatkovij-shkoli/>
20. Вербицька П. В. Громадянське виховання молоді: сучасні аспекти розвитку: Монографія . Київ : Генеза, 2009. 384 с.

21. Вербицька П. В. Понятійний апарат громадянського виховання особистості. *Вісник Житомирського державного університету*. Випуск 43. Педагогічні науки. 2009. С. 39- 44.
22. Вишневський, Омелян. Громадянський (цивільний) аспект змісту виховання. *Теоретичні основи педагогіки* : Курс лекцій. Дрогобич, 2000. С. 190–207.
23. Вишневський О. Системно-ціннісний підхід до визначення змісту виховання і розвитку. *Теоретичні основи сучасної української педагогіки*. Посібник для вищих навчальних закладів. Київ: Знання, 2008. 568 с.
24. Вишневський, Омелян. Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики). *Вступ до системного дослідження*. Дрогобич, 2010. 159 с.
25. Гільберг Т.Г. Я досліджую світ: підруч. для 3 кл. закл. заг. серед. освіти (У 2 ч.): Ч.1. Ч. 2. / Тетяна Гільберг, Світлана Тарнавська, Лариса Грубіян, Ніна Павич. Київ: Генеза, 2020. 160 с.
26. Гільберг Т.Г. Я досліджую світ: підруч. для 4 кл. закл. заг. серед. освіти (У 2 ч.): Ч.1. Ч. 2. / Тетяна Гільберг, Світлана Тарнавська, Ніна Павич. Київ: Генеза, 2021. 160 с.
27. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Рівне: Волинські обереги, 2011. 552 с.
28. Громадянин – Держава – Громадянське виховання. Антологія / упорядники М. П. Рогозін, О. В. Сухомлинська. Донецьк. 2001. 262 с.
29. Громадянська освіта : методичний посібник [кол. авторів]. Київ : Видавництво Етна-1, 2008. 194 с.
30. Дерев'янку Н. П. Теоретичні засади формування громадянської культури молоді [за ред. В. Костіва]. Івано-Франківськ : Плай, 2002. 199 с.
31. Державний стандарт початкової освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#Text>

32. Доміна В.В. Формування громадянської компетентності молодших школярів у контексті національно-патріотичного виховання: методичний посібник. Хмельницький: ХГПА, 2014. 132 с.

33. Дубровський В.Ф. Основи громадянської освіти. К.: АПН, 2000. 58 с.

34. Жадан І.В. Громадянська компетентність: соціальні очікування та реалії. Монографія. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної соціальної та політичної психології. Київ, 2021. 105с.

35. Жереб'ятнікова І. В. Громадянська культура як ціннісно-нормативна детермінанта формування громадянського суспільства. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. № 1073. Серія «Питання політології». Випуск 24. Харків: Харківський націон. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2013. С. 68-74.

36. Завалевський Ю. Громадянське становлення учнів у процесі виховної діяльності. *Рідна школа*. 2003. № 6. С. 17-19.

37. Завалевський Ю. Проблеми соціально-громадянського виховання особистості та підходи до їх розв'язання в історії педагогічної думки *Педагогіка і психологія*. 2002. № 4. С. 55–64.

38. Замелюк М., Пуш О., Оксенчук Т. Громадянське виховання у закладах вищої освіти: теоретико-практичний аспект. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. / редкол. : А.В.Сущенко (голов. ред.) та ін. Завпоріжжя : КПУ. 2020. № 70. Т. 1. С. 41-44.*

39. Зростаємо у демократії : Плани уроків для початкового рівня з питань демократичного громадянства та прав людини / Р. Голлоб, В. Вайдінгер; ред. Р. Голлоб, П. Крапф, В. Вайдінгер. Пер. з англ. та адапт. О.В. Овчарук; заг. ред. укр. версії: Н.Г. Протасова. 3-тє вид. Київ : Основа, 2016. Т. 2. 164 с.

40. 3 Україною в серці (тренінг з патріотичного виховання дітей та молоді) : посіб / І. Д. Бех, В. І. Кириченко, Ж. В. Петрочко. Харків: Друкарня Мадрид, 2016. 140 с.

41. Енциклопедія освіти / Академія педагогічних наук України; головний ред. В.Г. Кремень. К.: Укрінком Інтер, 2008. 1040 с.
42. Івашина Ю. Ю. Громадянське виховання в змісті, формах і методах позаурочної роботи : Методичні рекомендації. *Педагогічний вісник*. 2001. №1/2. С. 62–63.
43. Ілійчук Л., Вережак Л. Формування громадянської компетентності учнів : сучасні підходи та досвід упровадження в умовах НУШ. *Гірська школа Українських Карпат*. Івано-Франківськ. 2021. № 24. С.104-107.
44. Кисла О.Ф. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до формування громадянської компетентності учнів. Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. 2019. Серія 17. Теорія і практика навчання і виховання. С.85-89.
45. Ключко К., Колесник Л. Громадянська освіта: мистецтво творити зміни. Київ : Компринт, 2020. 74 с.
46. Козловець М.Ф. Феномен національної ідентичності в умовах глобалізації: український контекст: Монографія. Київ: Інтерсервіс, 2014. 230 с.
47. Козубовська І.В. Участь молодших школярів у волонтерській діяльності. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота». 2019. Випуск 1 (44). С.71-73.
48. Концепція громадянського виховання учнів в системі загальної середньої освіти України. Авторський проєкт (І.Г.Осадчий). Електронний ресурс. Режим доступу <https://kristti.com.ua/kontseptsiya-gromadyanskogo-vyhovannya-uchniv-u-systemi-zagalnoyi-serednoyi-osvity-ukrayiny-i-g-osadchyj/>
49. Концепція національно-патріотичного виховання в закладах освіти України, затверджена Наказом МОН України від 06.06.2022 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://nus.org.ua/news/mon-zatverdylo-novukontseptsiyu-patriotychnogo-vyhovannya/>
50. Концепція «Нова українська школа» Розпорядження КМУ № 988-р від 14.12.16 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/54258/

51. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3. 10. 2018 р. № 710-р. [Електронний ресурс] Режим доступу https://zakononline.com.ua/documents/show/371070___699564

52. Костюк Л.Б., Муляр Н.М. Формування громадянської ідентичності школярів засобами правової культури. *Молодий вчений*. 2020. № 6 (82). С.329-333.

53. Кравчинська Т. С. Формування громадянської компетентності педагога нової української школи. *Вісник післядипломної освіти*. Серія: Педагогічні науки. 2019. Вип.8. С.74-78.

54. Кучинська І. Прогресивні представники національної еліти про формування громадянської особистості (II пол. XIX ст.). *Укр. л-ра у загальноосвіт. шк.* 2007. № 8. С. 53–54.

55. Лапаєнко С.В. Громадянська освіта як чинник формування сучасного громадянського суспільства в Україні. *Загальна педагогіка та історія педагогіки*. 2019. Вип. 17. Т.2. С.39-42.

56. Магдич Т. І. Аналіз сутності поняття «громадянська компетентність» у системі психолого-педагогічних і лінгводидактичних категорій. *Формування громадянської компетентності учнівської молоді як лінгводидактична проблема*. «Інноваційна педагогіка». Науковий журнал: Випуск 28, 2020. С.77-82.

57. Мартинюк О. Громадянська освіта. Інтегрований курс. Рівень стандарту: підручник. Х.: Ранок, 2020. 189 с.

58. Мій Парламент: розумію і впливаю. Методичний посібник з громадянської парламентської просвіти для роботи з дітьми та молоддю / Гриньова М., Іванюк І., Паращенко Л., Юрчишин Л. За загальною редакцією Паращенко Л. Київ, 2020. 96 с.

59. Момотюк Л.Б. Уроки громадянськості як одна з форм громадянського виховання молодших школярів. Особистісно орієнтовані педагогічні технології у початковій школі: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Тернопіль, 2006. С.56-59.

60. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки. Електронний ресурс. Режим доступу https://zakononline.com.ua/documents/show/499698___679952#n23
61. Нова українська школа: порад. для вчит. / під заг. ред. Бібик Н. М. Київ: ТОВ «Видав. дім «Плеяди», 2017. 206 с.
62. Огородник Л. Становлення системи громадянського виховання в умовах розвитку української державності. Проблеми освіти: наук.-метод. зб. К. : Наук.-метод. центр вищої освіти, 2001. Вип.26. С. 62-67.
63. Олійник О., Солошенко О.. Громадянська освіта як фундамент багатовекторності освітнього процесу в межах Болонської системи. *Новий колегіум. Науковий інформаційний журнал*. 2023. № 1-2. С. 86-92.
64. Омеляненко В.Л., Кузьмінський А.І. Теорія і методика виховання. Навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 415 с.
65. Освітні програми НУШ (1-4 кл.). [Електронний ресурс]. Режим доступу <https://osvita.ua/school/program/program-1-4/60529/>
66. Патріотичне і громадянське виховання у власних межах. *Освіта для миру = Edukacja dla pokoju* : зб. наук. пр. : у 2 т. / НАПН України та ін. Київ ; Переяслав-Хмельницький : Юрка Любченка, 2019. Т. 1. С. 607–618.
67. Пащенко Д. Патріотичне й національне виховання – складові становлення громадянина . *Шлях освіти*. 2002. № 1 (23). С. 9–13.
68. Педагогіка: Хрестоматія / Уклад. А.Кузьмінський. К.: Знання - Прес,2003. 700 с.
69. Петрочко Ж.В. Суспільно-державницькі цінності як аксіологічна основа сучасного соціального виховання в Україні. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 11: Соціальна робота. Соціальна педагогіка : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. Вип. 24 (II том). С. 124-132.
70. Підласий І.Ідеали українського виховання. *Рідна школа*. 2000. № 2.- С.6-10.

71. Позняк С. І. Уявлення школярів про громадянина і формування в них громадянської компетентності. *Педагогіка і психологія*. 2007. № 4 (57). С. 83–92.

72. Пометун О.І. Формування громадянської компетентності: погляд з позицій сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С.18-24.

73. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ipv.org.ua/prohrama-nova-ukrainska-shkola/>.

74. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді. [Електронний ресурс]. Режим доступу <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text>

75. Про стан розвитку громадянського суспільства України в 2021 році та його зміни на початку 2022 року : матер. щоріч. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.] ; заг. ред. Ю. Каплан. Київ : НІСД, 2022. 56 с.

76. Ремех Т. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагог. журнал*.2018. № 2. С.34-40.

77. Роговець О.В. Громадянська культура як атрибут громадянського суспільства: ретроспективний аналіз. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. пр. Ін-ту проблем виховання. К., 2008. Кн. І. Вип. 12.С.156-164.

78. Роговець О.В. Педагогічні умови громадянського виховання молодших школярів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. пр. Ін-ту проблем виховання. К., 2009. Кн. 3. Вип. 16.С.128-136.

79. Роговець О.В. Структура громадянськості молодших школярів. *Педагогіка і психологія*. 2012. № 4. С.53-59.

80. Руденко, Юлія. Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 364 с.

81. Руденко, Юрій. Основи сучасного українського виховання. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 328 с.
82. Русова С. Дошкільне виховання. *Вибрані педагогічні твори.* – К.: Освіта, 1996. С.34-185.
83. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання. *Вибрані педагогічні твори.* К.: Освіта, 1996. С.223-285.
84. Савченко О.Я. Виховний потенціал початкової школи: посіб. для вчит. і метод. почат. навч. 2-ге вид., допов., перероб. Київ: Богданова А. М., 2009. 226 с.
85. Савченко О.Я. Дидактика початкової освіти: підручн. К. : Грамота, 2012. 504 с.
86. Сидоряк Марина. Формування громадянської культури зростаючої особистості як педагогічна проблема. *Тези доповідей студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (25–27 квітня 2023 року).* Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. С.221-222.
87. Сіпліва М.О. Особливості формування громадянської компетентності у дітей молодшого шкільного віку. *Освіта XXI століття: професійно-пед. аспект: Зб. наук.-метод. праць студ. магістратури.* 2011. С. 213-216.
88. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості К. : Левус, 2005. 132 с.
89. Стельмахович, Мирослав. Теорія і практика українського національного виховання: Посіб. для вчителя. ІваноФранківськ, 1996. 179 с.
90. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІДС, 2011. 366 с.
91. Сухомлинська О. В. Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого до нових акцентів і наголосів. *Педагогіка і психологія.* 2015. № 2. С. 5-14.
92. Сухомлинська О. В. Час, який нас обирає: героїчне у вихованні. *Методист.* 2018. № 1. С. 14–21.

93. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. Вибрані твори. В 5-ти т.- Т.5. Статті. К.:Рад. школа, 1977. С. 410-414.
94. Сухомлинський В.О. Виховання обов'язку. Вибрані твори в 5-ти т. Т.5. К.: Рад. школа, 1977. С. 472-489.
95. Сухомлинський В.О. Моральні цінності у сім'ї. Вибрані твори. В 5-ти т.- Т.5. Статті.К.: Рад. школа, 1977. С. 436-440.
96. Сухомлинський В.О. Народження громадянина. Вибрані твори. В 5-ти т. Т.3. К. : Рад. шк., 1977. С. 283-582.
97. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу. Вибрані твори: у 5 т. Київ: Рад. шк., 1976. Т. 1. 654 с.
98. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям: з нагоди 100-річчя Василя Сухомлинського / уклад. і вступ. ст. О. В. Сухомлинської. 2-е вид. Харків: Акта, 2018. 537 с.
99. Сухомлинський В. О. Сто порад вчителю. Вибрані твори: у 5 т. Київ: Рад. шк., 1976. Т. 2. С. 419–668.
100. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину. Вибрані твори: в 5 т. К. : Рід., школа, 1976. Т.2. 718 с.
101. Творчий проєкт з виховання національної свідомості та громадянської культури школярів «Нема без кореня рослини, а людей без Батьківщини» / кер. проєкту Л. М. Шаповалова. Позакласний час. 2011. № 3. С. 3-84.
102. Уроки доброти: ідеї та поради на навчальний рік. Посібник для формування культури благодійності в освітньому процесі / За заг. ред. О. Елькіна, О. Масалітіної; упорядкування Д. Долгова, О. Кондратенко. Київ. «Видавнича група «Шкільний світ», 2021. 80 с.
103. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. Вибр. пед. твори: У 2-х т. Т.І. К.: Рад. школа, 1982. 220 с.

104. Філіпчук Г.Г. Громадянський і компетентнісний виміри етноособистості. *Інноваційність у науці і освіті*: наукове видання до ювілею професора, доктора хабілітованого Франтішека Шльосека: Хмельницький національний університет. К. : Богданова А. М., 2013. С. 83-95.

105. Філіпчук Г.Г. Націєтворчість освіти: монографія. Чернівці: Зелена Буковина, 2014. 400 с.

106. Філіпчук, Георгій. Національна ідентичність: культурно-освітній вимір. Чернівці: Друк Арт, 2016. 304 с.

107. Філіпчук, Георгій. Українськість: витоки, виклики, відповіді : монографія. Київ: Майстер книг, 2018. 448 с.

108. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів у відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів / Укладач Н.М. Степанова. Черкаси: Видавництво Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради, 2014. 44 с.

109. Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015 № 1. С.65-91

110. Чиркова Н.О. Громадянська освіта як імператив розвитку громадянського суспільства. *Public Administration: Theory and Practice=Державне управління: теорія та практика*. № 2. 2017. С. 105–113.

111. Чорна, Катерина. Громадянське виховання – нагальна потреба України *Освіта України*. 2000. № 51/52. С. 5.

112. Чорна, Катерина. Національна ідея як фактор становлення патріотизму у дітей та молоді . *Шлях освіти*. 2008. № 3. С.5–11.

113. Шахрай В.М. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства. *Український соціум*. 2008. № 2 С.123-135.

114. Як бути громадянином України: педагогічні технології громадянського виховання: метод. посіб. для педагогів загальноосвіт. навч. закл. / [редкол.: П. Кендзьор (голов. ред.) та ін.]. Львів : ЗУКЦ, 2015. 127 с.

115. Якименко С.І. Підготовка майбутнього вчителя до громадянського виховання учнів початкової школи : монографія / С. І. Якименко, І. В. Щербак. К. : Слово, 2011. 240 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Анкета-опитувальник для учнів молодшого шкільного віку

Для мене Батьківщина - це...

Столиця України...

Державними символами України є....

Скільки кольорів має держаний прапор? Що вони означають?...

Державна мова України...

Коли святкують День Конституції України?...

Коли святкують День Незалежності України?...

Коли святкують День Прапора України?...

Основний закон України ...

Єдиний законодавчий орган державної влади України...

Бесіда:

Що означає Бути громадянином України?

Кого з видатних особистостей українців вважаєш для себе прикладом?...

Назви видатних буковинців...

Що означає повага до державної мови?

Що таке гідність?

Що таке толерантність? У чому ти проявляєш толерантність?

Які права ти маєш як громадянин?

Які обов'язки?

Чи допомагаєш переміщеним особам? Як саме ?

Що таке волонтерство? Чи займаєшся волонтерством?

Гра «Мудрі закони»

Уяви, що тебе обрали президентом держави.

Які закони ти б впровадив?

Чому саме ці закони?

ДОДАТОК Б

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

План-конспект уроку

Тема: Символіка. Що це таке? Знаймо і шануймо символи свого краю.
(4 кл.)

Мета: розширити та уточнити знання учнів про символи; познайомити із різноманітністю символіки у нашому житті; поширити і збагатити знання учнів про символи України; виховувати повагу до символіки Батьківщини; сприяти формуванню національної свідомості; збагачувати словниковий запас учнів.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу (з мультимедійною підтримкою).

Обладнання: мультимедійна презентація «Символи України»; ілюстрації природних об'єктів - символів (Дніпро, острів Хортиця, Карпатські гори); зображення відомих українських архітектурних споруд; портрети видатних українців.

Перебіг уроку

I. Організація класу.

II. Повідомлення теми та мети уроку.

1. Актуалізація знань.

Слово вчителя. Сьогоднішній наш урок хотіла б розпочати легендою. *«Колись давно Бог створив народи і кожному наділив землю. Наші ж предки кинулись пізніше, але землі їм уже не дісталось. От вони й прийшли до Бога, а він у цей час молився, відтак вони не сміли йому щось сказати. Стали чекати. По якійсь хвилі Бог озирнувся, сказавши що вони чемні й хороші. Дізнавшись, чого прийшли до нього, запропонував їм чорну землю. «Ні, - відповіли наші предки, - там уже живуть німці, французи, іспанці, італійці». «Ну, тоді я вам дам землю ту, що залишив для раю, там усе є: річки, озера, ліси, степи. Але пам'ятайте, якщо будете її берегти, то вона буде ваша, а ні – то ворога». Пішли наші предки на ту землю, оселилися й живуть донині. А країну свою назвали Україною».*

Виразне читання поезії.

Нема на світі України
Без хвиль могутнього Дніпра,
Як українця – без калини,
Без солов'я і рушника.
Народ, що вік при бурі й сонці,
Віддав землі, як мати доньці,

Всі сили, працю і любов,
Щоб Україна знов і знов
Росла, цвіла!.. Щоб твердо стала
На шлях, який собі обрала,
І в незалежному житті
Долала всі шляхи круті. *О. Шелест*

Бесіда.

- Що означає вислів незалежна держава? (На території України діє тільки її Конституція і закони).
- Коли Україна стала незалежною державою? (24 серпня 1991 року).

Саме 24 серпня 1991 року був прийнятий акт проголошення незалежності держави. Це дуже велике свято для кожного українця, адже протягом багатьох століть український народ боровся за свободу і незалежність.

Технологія «Групування».

- Подумайте і скажіть, що є візиткою кожної держави? (Символіка)
- Доберіть, будь ласка, слова, з якими у вас асоціюється Україна. (земля, Батьківщина, рушник, калина, соловейко, Дніпро, народ)

2. Повідомлення теми та мети уроку.

Сьогодні ми з вами познайомимося із походженням слова **символ**, з'ясуємо, що таке **символіка**, які символи існували в давнину, які символи в нашої держави.

III. Вивчення нового матеріалу.

1. Розповідь вчителя з елементами евристичної бесіди.

- Давайте пригадаємо, хто такі слов'яни? (відповіді дітей).

Ще в період родоплемінного ладу східні слов'яни на території України використовували символічні знаки. Ними для відрізнення роду, чи окремих знатних родин, могли бути зображення хреста, різних геометричних фігур, зброю, рослини, звірів, птахів. Згодом символічні знаки стали символізувати цілі держави.

Символ - це знак, умовне позначення якогось предмета, явища.

- Які ви знаєте символи нашої країни? Учні називають державні символи, рослинні символи.

Символами можуть бути не тільки герб, прапор, гімн, рослини. Символами можуть бути тварини, кольори, природні об'єкти - ріки, гори, озера і т. п.; архітектурні споруди; предмети, пов'язані з історією та традиціями того чи іншого краю; символами можуть стати й видатні люди країни.

2. Робота з підручником.

Опрацювання статті «Символіка. Що це таке?»

1) Читання учнями вголос.

2) Обговорення за питаннями:

- Де можемо зустріти символи в повсякденному житті?
- Які стародавні символи використовували люди?
- Що може бути символом?
- Які ви знаєте символи інших країн?

IV. Фізкультхвилинка. ЛЕЛЕКА ПО ДВОРУ ХОДИЛА

По двору лелека ходила,

маленьких діточок вчила.
 Підніміть крильця, усміхніться,
 сонечку ясному поклоніться.
 Крила вгору піднімайте,
 легко ними помахайте.
 Поверніться вліво, вправо і
 Робіть старанно вправи.
 На одній нозі стояти,
 Будем вчитись, лелеча та.

V. Продовження вивчення нового матеріалу.

Рубрика «Знаймо і шануймо символи рідного краю».

- Зараз ви послухаете повідомлення про відомі українські символи.

1. Виступ ерудитів з мультимедійним супроводом (презентація).

Писанка вважається символом життя, сонця, безсмертя, любові і краси, весняного відродження, добра і щастя. Її дарують на знак перемир'я, побажання здоров'я, застосовують як оберіг від лиха та стихій, для лікування різних недуг.

Вінок належать до українських національних символів-оберегів. українські дівчата влітку ходили з непокритою головою, обвиваючи її стрічкою, а на свята надягали вінки. До українського віночку вплітали різноманітні квіти, а всього в одному вінку могло бути до 12 різних квіток.

Кожна квітка у віночку щось символізувала. Безсмертник – символ здоров'я, деревій – нескореності, барвінок – життя й безсмертя людської душі, цвіт вишні і яблуні- символ материнської відданості, калина – символ краси та дівочої вроди, любисток – символ відданості, а волошка – вірності., ромашка – символ дівочої чистоти, ружа, мальви та півонії – віри, надії та любові; хміль – символ гнучкості та розуму. Мак – символ печалі та смутку. Носити віночок починали дівчата з трьох років.

Здавна у нашому народі найбільш шанованим деревом є верба. Без верби і калини – нема України, – мовиться в народній приказці. Важко уявити нашу землю без верби. У нас її росте близько 30 видів. Говорять: Де вода, там і верба. Вона своїми коренями скріплює береги, очищає воду. Коли копали криницю, то кидали шматок вербової колоди для очищення води. У відро з водою клали вербову дощечку, а на неї ставили кухлик для пиття води. Це була своєрідна народна гігієна. Про тиху, скромну вербу народ склав багато пісень. У багатьох творах згадує вербу І Т. Шевченко. Перебуваючи на засланні у пустелі біля Каспійського моря, Шевченко посадив вербову гілку. Він поливав, доглядав її і вироста вона йому на втіху. Росте верба Шевченкова і досі.

Завжди любили люди цілющу красуню **калину**, яка є символом дівочої краси, ніжності. Вона росла біля кожної хати. Дівчата вишивали

на сорочках калину, її вплітали у віночок. З гілочки калини батько синові робив сопілочку, а слабеньким дівчаткам-немовляткам робили колисочку із калини. Калину оспівують у піснях, про неї складено легенди. В одній із них розповідається про те, як вродлива дівчина Калина завела у болото ворогів-бусурманів. Багато з них загинули, але загинула і молода красуня. На місці її загибелі виріс кущ, який на честь дівчини і назвали калиною.

Улюбленим птахом є **лелека**. Його назвали на честь божества добра і кохання - Леля. Ну, а як відомо - від кохання народжуються діти. От і приносить їх у наші домівки лелека. Говорили колись, що Лель живе у душі доброї людини, а лелека мостить гніздо на подвір'ї добрих людей.

Дніпро – найдавніша слов'янська річка. Паралельна назва Дніпра – Славутич, Славута утворилася від давнього слова «слуті» - славитися і означає «син Слави». Річкою слави і зараз є Дніпро для кожного українця.

Існує легенда. Після перемоги над печенігами великий князь Святослав повернувся з дружиною до Києва. Їхали над Дніпром. Всі вітали переможців і кожен ніс подарунок. Лише бідному сіромі нічого дати. Старий підбіг до Дніпра, набрав у пригорщі води і простягнув князеві: «Прийми, великий князю! Се вода дніпрова!».

Князь насупив брови, поглянув на старого киянина та звелів подати золоту чашу й прийняти дорогоцінний подарунок. - Вода дніпрова – священна! – промовив князь. Річка Дніпро оспівана в легендах, народних переказах, звеличена поетами і художниками.

Символом сили, могутності, довголіття є **дуб**. Матері своїм синам на сорочці вишивали листя дуба, щоб син був сильним, міцним. Спали на дубових меблях, які, за повір'ям, додавали під час сну сили. Дуб, як і інші наші народні символи, має лікувальні властивості. У дубовому лісі добре почувають себе люди, які страждають на серцеві захворювання.

Соняшник - символ Сонця, праці й достатку, сили і добробуту. Він - чи не найсильніший серед квітів... Соняшник знайшов своє місце під Сонцем. І не міг не знайти, бо постійно орієнтується на небесне Світило - повертає за ним свою схожу на Сонце голову.

Криниці споконвіку символізували достаток, невичерпну людську доброту, щирість і привітність. Криничну воду здавна вважають святою, як хліб і землю.

Козак – символ сильної, мужньої і відданої рідній землі людини.

2. Робота в групах (за підручником).

Інтерактивна вправа «Кожен навчає кожного»

- Ми дізналися багато цікавого про найвідоміші українські символи. А із нашого підручника зараз дізнаємося ще більше. Учні опрацьовують статтю «Знаймо і шануймо символи свого краю».

1) читання вголос

2) учні розповідають (демонструючи малюнки та ілюстрації) про: - природні об'єкти - символи України (Карпати, гора Говерла, острів Хортиця); - рослини - символи української землі (чорнобривці, верба, барвінок, тополя); - слова, що стали символами (чумак, хліб, кобзар) - архітектурні споруди (Софійський собор, Києво - Печерська лавра, Золоті ворота, українська хата).

3. Творча робота в парах. Проєкт « Видатні українці».

- Нещодавно в нашій країні проходило опитування людей , під девізом «Кого ви вважаєте видатними українцями ?» Якби ви взяли участь у цьому опитуванні, кого б із видатних українців ви записали у книгу імен «100 видатних українців» ? Чому ? Учні обговорюють, пропонують варіанти імен і пояснюють свою точку зору, чому вони обрали саме цих людей.

VI. Закріплення вивченого.

1. Самостійна робота над кросвордом.

1. Київський князь (Ярослав)
2. Композитор, автор музики Гімну України (Вербицький)
3. Урочиста пісня держави. (Гімн)
4. Великий український поет. (Шевченко)
5. Державний символ .(прапор)
6. Рослина – символ України .(калина)
7. Поет автор тексту Гімну України (Чубинський)
8. Вишитий предмет – символ спільного шляху і долі молодят. (рушник)
9. Сплетені українські квіти – символ дівочтва (вінок)
10. Державний символ (Герб)
11. Рослина – символ здоров'я, нев'янучої молодості . (барвінок)
12. Місто – символ України (Київ)
13. Ріка - символ України. (Дніпро)
14. Острів, символ українського козацтва. (Хортиця)

				С						
2				И						
		3		М						
		4		В						
5				О						
		6		Л						
	7			И						
			8	У						
9				К						
		10		Р						
			11	А						
		12		І						
			13	Н						
14				И						

VII. Оцінювання учнів.

VIII. Підсумок уроку. Інтерактивна вправа «Мікрофон».

- Що таке символіка ?
- Що може бути символами ?
- Які українські символи найбільше запам'ятали ?

IX. Домашнє завдання

1. Опрацювати текст підручника с. 50- 53.
2. Підготувати розповідь про один із символів України (на вибір).

**Урок з громадянської освіти. Тема: «Україна - наш спільний дім»
(4 кл.)**

Мета: Продовжувати формувати знання учнів про Україну як незалежну державу, рідну землю кожного з нас; знайомити з державними символами України. Формувати національну свідомість школярів. Розвивати пізнавальний інтерес до історичного минулого та сучасного. Виховувати патріотів рідної країни.

Обладнання: плакати «Моя країна – Україна», «Рідні береги», «Київ – столиця України», ілюстрований матеріал «Моя Україна», запис Гімну України, карта України, жовто-блакитні квіти.

Епіграф. Виростай, дитино, й пам'ятай: Батьківщина – то найкращий край. (Д.Павличко)

Перебіг уроку

I. Організація класу.

II. Вступне слово вчителя. Читання вірша.

Різні в світі є країни,
різні люди є на світі.
різні гори, полонини,
різні трави, різні квіти.
Є у нас одна країна,
найрідніша нам усім.
То - прекрасна Україна,
нашого народу дім. (Ганна Черінь)

Бесіда:

- Про що розповідається у вірші? (Про Україну).
- Як ви розумієте слова поетеси? (Відповіді учнів)

III. Повідомлення теми уроку.

Загадка.

- Відгадайте загадку, звернувши увагу на перші букви кожного рядка.

У червоному намисті
Коло річки в зелен - листі
Розпишалася калина,
А із нею тополина.
Іде візник, тихо стане,
На калину ніжно гляне,
А в уяві щось постане.

- Що саме постало в уяві? (Рідна країна)
- Яке слово зашифровано в рядках? (Україна)

Сьогодні на уроці ми будемо говорити про нашу батьківщину – Україну.

- Що для вас означає Слово Україна? (Розповіді учнів).

1. Україна – це наш рідний край. Великий, гарний, мальовничий. Треба йти два з половиною місяці, щоб пройти цей простір із заходу до сходу.

2. Наша Україна гарна, бо має і високі гори, і широкі степові простори, урожайні поля і квітучі луки, ріки, моря, озера. Чимало корисних копалин знаходяться глибоко в її надрах.

3. Україна – це земля, на якій ми народились і живемо. Тут народились і живуть наші батьки, діди, прадіди. Україна – найдорожче, найрідніше, найкрасивіше місце для кожного з нас.

4. Україна – це наша домівка, школа, друзі, синє небо, куш калини біля хати, все те, що рідне і близьке.

5. Україна – це наша Батьківщина.

Знаєш ти, що таке Батьківщина?

Читання вірша.

Батьківщина - це ліс осінній,

Це домівка твоя і школа,

І гаряче сонячне коло.

Батьківщина – це труд і свято,

Батьківщина – це мама й тато.

Це твої найкращі друзі

І бджола веснянім лузі.

Батьківщина – це рідна мова,

Це дотримане рідне слово. (А.Костецький)

Учитель. Вірно, діти. Україна – це наш рідний край, чудова земля нашого славного роду. (Учні розглядають ілюстрований матеріал «Моя Україна»)

- Що ви відчували, дивлячись на пейзажі рідної землі? (Відповіді учнів).

Повідомлення учителя.

Україна – це наша земля, наша країна зі славною багатовіковою історією, народ якої протягом багатьох віків боровся за свободу і незалежність. Україна – це велика європейська незалежна держава. 24 серпня 1991 року Верховна Рада України проголосила незалежність нашої держави. Кожна країна має державні символи – Гімн, Герб і Прапор. Гімн – урочиста пісня, символ державної єдності. Герб і прапор – розпізнавальні знаки держави.

- Чому саме тризуб вважають гербом України? (У тризубі відображено триєдність життя. Це батько – мати – дитя, які символізують силу, мудрість, любов).

Державний прапор України – синьо-жовтий. Жовтий – колір пшеничного лану, що дарує життя, а синій – колір мирного неба.

(Слухання гімну України). Які почуття викликає у вас державний гімн? Як потрібно себе поводити при його виконанні?

Ми з вами – громадяни України. В нашій країні людина, її життя та здоров'я, недоторканість, безпека – найвища соціальна цінність. Так написано в Конституції України – Основному законі нашої держави. (1996р.)

Гра «Мудрі закони» (Робота в групах). Уявіть, що вас обрали президентом держави. Розробіть три важливих закони.

I група – піклування про людину.

II група – здорова нація.

III група – збереження екології країни.

Гра «Мікрофон». Відповіді на питання

- Місце, де ти народився? (Батьківщина)

- Назва нашої держави - ... (Україна)

- Столиця України - ... (Київ)

- Найголовніша пісня України - ... (Гімн)

- Найбільша річка України - ... (Дніпро)

- Скільки кольорів має український прапор? (Два)

- Синій колір українського прапора символізує - ... (небо)

- Жовтий колір прапора – це колір ... (дозрілої пшениці).

- Державний Герб України - ... (Тризуб)

- Основний Закон України - ... (Конституція)

- Державна мова України - ... (українська)

- 28 червня святкуємо ... (День Конституції України)

- 23 серпня святкуємо... (День Державного прапора)

- 24 серпня святкуємо - ... (День незалежності)

Учитель. А як можна не згадати про одвічні символи, без яких не можна уявити Україну? Це вишиті рушники, мальви, чорнобривці, верба, калина.

Продовжити прислів'я:

Кожному мила ... (своя сторона)

Де рідний край, ... (там і рай)

Людина без рідної землі, ... (як соловей без гнізда)

Без верби і калини... (нема України)

За рідний край... (життя віддай)

Бесіда.

- А що означає бути громадянином України?

- Що ви можете зробити для своєї країни?

(Відповіді дітей).

Робота з картою (Учні з жовто-блакитних паперових сердечок складають карту України)

IV. Підсумок.

Д/з. Підготувати матеріал для виставки «Україна – рідний край».

Додаток В

КВЕСТ «ВІРТУАЛЬНА ЕКСКУРСІЯ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ» ДЛЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

(матеріал використано із методичного посібника з громадянської парламентської освіти для роботи з дітьми та молоддю «Мій Парламент: розумію і впливаю» / Гриньова М., Іванюк І., Паращенко Л., Юрчишин Л. За загальною редакцією Паращенко Л. Київ, 2020. С.68-77)

Мета: спроектувати подорож-екскурсію до Верховної Ради України, дослідити її роль і місце в системі державної влади, з'ясувати можливі форми громадянської участі та впливу на Верховну Раду України.

Очікувані результати:

Учні знатимуть: структуру та форми діяльності Верховної Ради України.

Учні вмітимуть: проектувати подорож-екскурсію до Верховної Ради України, описувати роль і місце Верховної Ради України в системі державної влади.

Учні усвідомлять: важливість функціонування Верховної Ради України та власну роль проактивного громадянина.

Основні поняття: Верховна Рада України, народний депутат України, Голова Верховної Ради України, Перший заступник Голови Верховної Ради України, Заступник Верховної Ради України, законопроект, закон, процедура голосування, скарга, лист-звернення до народного депутата, сесійна зала, пленарне засідання, функції парламенту.

Формат: урок-квест.

Необхідні ресурси: Інтерактивна експозиція «Верховна Рада України відкрита для дітей», інформаційний плакат «Як працює Верховна Рада України», інформаційний плакат «Мій Парламент: розумію і впливаю!», маршрутні листи в формі конвертів-пазлів (додаток 1), роздруковані в необхідній кількості додатки 2-6, помічники вчителя (опційно), канцтовари.

Підготовка до проведення квесту

Організаційна частина (перед уроком). Зміст діяльності:

Учитель має заздалегідь підготувати всі необхідні матеріали, а також продумати робочі зони **для чотирьох команд**, місце для розташування банерів і плакатів, місце для розміщення презентаційних матеріалів команд, місце для розміщення маршрутних листів для команд, визначити склад команд і обрати помічників (це можуть бути як інші учителі, так і учні; помічники вчителя, які відповідають за маршрутні листи - секретарі;; помічники вчителя, які за потреби інструктують команди щодо виконання завдання - експери; члени команди, які відповідають за отримання завдань в

розміщення завдань на презентаційному аркуші - спікер та помічник спікера.).

- Маршрутні листи для команд – це 4 конверти-пазли із завданнями для кожної команди. Вони мають бути розташовані в такому вигляді, як на зображенні (додаток 1), на окремому столі.

- Маршрут для кожної команди: синя, червона, зелена, жовта станція. Саме в такій послідовності вчитель має видавати кожній команді конверт із завданням.

- 1, 2, 3, 4 – номер завдань (станцій), що знаходяться у конвертах відповідного кольору.

- Синій, червоний, зелений, жовтий – кольори конвертів з однієї сторони,

а з іншої сторони на конверті мають бути елементи зображення ВРУ, що, як пазли, складаються в одне ціле. По завершенню виконання усіх чотирьох завдань у команд має утворитися зображення ВРУ.

Фіксація результатів квесту: Учні поступово заповнюють презентаційний аркуш А1, додаючи до нього елементи, отримані на кожній із станцій. Варто запланувати час для короткої презентації командами кінцевих напрацювань. Учитель фіксує виконання завдання командою, вручаючи їм один із 4-х пазлів, які разом утворюють зображення ВРУ.

Оцінювання:

1 бал – за факт виконання кожного завдання (просто його наявність),

2 бали – за кожне правильно виконане завдання,

4-3-2-1 бали – в залежності від порядку проходження до фінішу (4 бали – команда, яка перша прийшла до фінішу).

Інструктаж (на початку уроку). Зміст діяльності:

– Ми сьогодні вирушаємо на екскурсію до Верховної Ради України. Що таке Верховна Рада України? Які її функції? Чому для нас її діяльність є дуже важливою? Чи можемо ми якимось чином впливати на неї? Давайте спробуємо разом дати відповідь на ці та інші запитання.

Ознайомлення з правилами квесту:

1. Грають 4 команди по 5-6 - учасників.
2. Кожна команда, подавши заявку на участь у квесті, погоджується з правилами та зобов'язана їх дотримуватися.
3. Квест проходить у класній кімнаті (шкільному холі, бібліотеці тощо) за певним маршрутом для кожної команди.
4. Квест триває мінімум 1 урок (45 хвилин), бажано – 2 уроки.
5. Завдання командам видаються у конвертах.
6. На кожній станції команди виконують певні завдання.
7. Оцінюється швидкість, правильність і повнота виконання завдань.
8. Перемогу отримує та команда, яка найшвидше досягне фінішу та правильно виконає усі завдання.
9. Мобільні телефони переведені в режим тиші.
10. Квест проводиться без підказок.
11. Під час виконання завдань слід звертатися до інтерактивної експозиції та плакатів.

Правила квесту записані на аркуші А1. Після того, як учитель їх прочитав, учасники підписуються на знак згоди їх дотримуватися.

Інструкція для команд:

- Кожна команда має власний маршрутний лист (додаток 1), а також презентаційне місце – аркуш А1 для приклеювання результатів виконаних завдань.
- Кожна команда має пройти 4 станції в такому порядку: синя, червона, зелена, жовта.
- Команда отримує дозвіл перейти до іншої станції після того, як учитель прийме її роботу і натомість дасть 1 із 4 конвертів із завданням.
- Гра триває до того моменту, поки всі команди не пройдуть маршрут.

Маршрут квесту

станція	завдання	продукт	ресурси
Станція-старт. Командоутворення (до 8 хв.)	Для того щоб потрапити у Верховну Раду України, необхідно попередньо оформити заявку на відвідини та надати документи, що посвідчують особу. – Які документи підтверджують громадянство України? <i>Завдання всім командам:</i> Створіть ID-картку команди за зразком (додаток 2): <ul style="list-style-type: none"> • назва команди; • список учасників; • громадянство; • дата видачі документа (* дата проведення квесту); • місце видачі документа (* місце проведення квесту). 	команда створює ID-картку власної команди	додаток 2 «Шаблон ID-картки», фломастери або кольорові олівці
Станція 1 Візитівка (до 8 хв.)	Вітаємо вас! Ви знаходитесь поруч з головною будівлею Верховної Ради України. А щоб не забути інформацію про те, де вона знаходиться і як виглядає, пропонуємо вам створити візитівку Верховної Ради України. Завдання: Ви отримали в конверті шаблон візитівки. Вам потрібно його заповнити. Для цього на банері віднайдіть зображення головної будівлі Верховної Ради України та намалуйте її на візитівці. Також пошукайте на банері адресу будівлі ВР і запишіть інформацію на візитівці.	команда створює візитівку Верховної Ради України	додаток 3 «Шаблон візитівки Верховної Ради України», фломастери або кольорові олівці
Станція 2 Сесійна (до 8 хв.)	Ось ми й дібрались до сесійної зали Верховної Ради України. Вона зараз порожня. Цікаво, а хто і де знаходиться у сесійній залі під час засідань? Завдання: Ви отримали в конверті фото сесійної зали, а також картки з надписами осіб, які зазвичай беруть участь у сесіях ВРУ. Озирніться навколо, уважно почитайте вказівки на банері та плакатах і розсадіть усіх по місцях, приклеївши картки на фото у відповідних місцях.	команда створює макет сесійної зали	додаток 4 «Фото сесійної зали, картки з надписами», клей-олівець або двосторонній скотч
Станція 3 Законотворча (до 8 хв.)	Учителі навчають дітей, перукарі роблять зачіски, машиністи керують потягом... А що роблять народні депутати України? Вони представляють наші інтереси і вирішують важливі для держави питання. Задля цього вони розробляють і приймають закони. Усі рішення депутати приймають шляхом голосування. Завдання: Уявіть, що ви всі – депутати і вам потрібно проголосувати за прийняття закону. На карточці записаний законопроект. Кожен з вас може висловити свою думку щодо того, чи підтримуєте ви його чи ні, та	команда ухвалює уявний закон	додаток 5 «Картки для підрахунку результатів голосування за закон», ручки або фломастери

	записати своє прізвище у відповідній колонці. Далі вам слід підрахувати кількість голосів і підкреслити потрібний запис. Якщо «За» проголосувала більшість, то рішення прийняте, а якщо ні, то рішення не прийняте.		
Станція 4 Партисипативна (до 8 хв.)	Ми на фінішній прямій! Отож, головне завдання – дізнатися, яким чином ми як громадяни України можемо впливати на роботу Верховної Ради України? Завдання: У конверті ви отримали фото. Це фото дорослі надіслали разом із скаргою до Верховної Ради України. Поміркуйте, як можна вирішити цю проблему? Що треба зробити? Намалуйте (напишіть) звернення до депутата, щоб він допоміг у вирішенні цієї проблеми.	команда створює звернення до народного депутата	додаток 6 «Шаблон звернення до народного депутата та фото з приводом для скарг», фломастери або кольорові олівці
Підбиття підсумків і обговорення результатів роботи	<p>Коротка презентація командами кінцевих напрацювань Учитель може доповнити презентації команд коментарями відповідної тематики, використовуючи матеріали квесту для середньої та старшої школи.</p> <p>Підбиття результатів квесту Для проведення оцінювання можна використати кольорові стікери в формі зірочок: 1 бал – одна зірочка.</p> <p>Підсумкова рефлексія «Загальне коло»</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Сьогодні я дізнався/дізналася, мене здивувало/хочу спробувати...» • «1 слово, яке описує сьогоднішній урок, – це...» • «Сьогодні я йду з уроку з емоцією...» <p>(Закінчення Маршруту квеста)</p>		

*Додаток 1***МАРШРУТНІ ЛИСТИ ДЛЯ 4 КОМАНД**

1с	2ч
3з	4ж

1с	2ч
3з	4ж

1с	2ч
3з	4ж

1с	2ч
3з	4ж

Маршрутні листи для команд – це 4 конверти синього (с), червоного (ч), зеленого (з) і жовтого (ж) кольорів із завданнями для кожної команди. Вони мають бути розташовані в такому вигляді, як на зображенні. Конверти мають бути прямокутної чи квадратної форми, рекомендовано розміром А4 (бажано, щоб у конверт можна було вкласти не лише аркуш із завданням, а й необхідні ресурси для його виконання). Їх можна виготовити власноруч з кольорового паперу або ж використовувати канцелярські конверти. У цьому разі з однієї сторони конвертів слід наклеїти кольоровий папір (синього, червоного, зеленого, жовтого кольорів на кожному конверті відповідно).

На зворотній стороні конвертів бажано наклеїти зображення Верховної Ради України, поділене на 4 фрагменти, щоб при складанні конвертів утворилося цілісне зображення (варіант 1). При неможливості використати зображення Верховної Ради України, можна зробити надписи «Застосовуй!», «Вивчай!», «Досліджуй!», «Знай!» на кожному конверті відповідно (варіант 2)

Вивчай!	Знай!
Досліджуй!	Застосовуй!

Додаток 2

ID-КАРТА КОМАНДИ

Місце для фото	 УКРАЇНА ПАСПОРТ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ	
	Назва команди	
	Список учасників	
	Громадянство	
	Дата видачі документа	
	Місце видачі документа	

Додаток 3

ВІЗИТІВКА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ	
<p>Держава -----</p> <p>Місто _____</p> <p>Вулиця _____</p> <p>Номер будівлі _____</p>	

Додаток 4

ФОТО СЕСІЙНОЇ ЗАЛИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ТА КАРТКИ

Голова Верховної	Заступник Голови	Президент України	Перший заступник	Уряд
-----------------------------	-----------------------------	------------------------------	-----------------------------	-------------

Ради України	Верховної Ради України		Голови Верховної Ради України	
Журналісти	Народні депутати	Поважні гості	Доповідач	Спікер

Додаток 5

КАРТКИ ДЛЯ ПІДРАХУНКУ РЕЗУЛЬТАТІВ ГОЛОСУВАННЯ ЗА ЗАКОН

Законопроект	1 команда: Заборонити учням використовувати мобільні телефони в школі. 2 команда: Дозволити учням самим обирати предмети, які вони хочуть вивчати. 3 команда: Забезпечити всіх учнів школи безкоштовним харчуванням. 4 команда: Відмінити оцінки для учнів початкової школи.			
Голосування	За	Проти	Утрималися	Не голосували
Ім'я депутатів (учнів) <i>* кожен учасник команди вписує своє ім'я у тій колонці, яку позицію він обирає</i>				
Кількість голосів <i>* підрахуйте кількість імен у кожній колонці та запишіть</i>				
Рішення <i>* обведіть ваше рішення</i>	Закон прийнятий <i>* якщо «ЗА» обрали більшість учасників вашої команди</i>		Закон не прийнятий	

Додаток 6

ФОТО З ПРИВОДОМ ДЛЯ СКАРГ І ШАБЛОН ЗВЕРНЕННЯ ДО НАРОДНОГО ДЕПУТАТА УКРАЇНИ

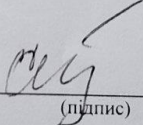
<p>З В Е Р Н Е Н Н Я</p> <p>Шановні депутати України!</p> <p>Ми звертаємося до вас із проханням:</p> <p>Громадяни України: _____ Дата _____</p>

1 команда**2 команда****3 команда****4 команда**

Представлені в додатку фотокартки проблем є орієнтовними. Для створення звернення вчитель : може підібрати фотокартки, що найбільш відповідають соціальним проблемам свого населеного пункту, в мережі Інтернет і роздрукувати або може заздалегідь попросити учнів намалювати соціальні проблеми їхнього міста чи села або може разом з учнями заздалегідь зробити фотокартки соціальних проблем їхнього міста чи села.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів
мають посилання на відповідне джерело.

Сидоренко Марина

(підпис)